

Ориг. _____
а. Аероко

ГРАНЬСЕКОВНИ
ПРАДОВИ СРБИЦИ
ЦРНОГОРИЦИ
МАКЕДОНИЦИ

ПРОСВЕТА - 1950

ПРЕДГОВОР

Наши средњевековни градови чине једну посебну врсту споменика материјалне културе наших народа, из времена када су такве грађевине биле нарочито потребне и у великом броју грађене. Под именом *град* некада се није подразумевало, као данас, једно велико уређено насеље, већ *утврђење* које је служило за одбрану једног насељеног места, обично управног центра једног краја — „жуђе“, каквог трга или рудника, стана владара и властелина, какве комуникације или најзад целог једног краја земље. У ратничком Средњем веку такви градови су грађени на све стране у великом броју и њихове остатке налазимо свуда по нашој земљи. Кажемо остатке, јер је већина тих градова порушена а многи су чак и потпуно ишчезли. Листа на крају ове књиге садржи преко 200 имена, а кад погледамо карту или појемо по самој земљи, врло често ћемо наићи на места са називима „градиште“, „градац“, „градина“, „кулина“, „калиште“, „каљаја“, „хисар“ итд., што сведочи да су се ту некад налазили разни градови (не само средњевековни) од којих су остали само незнатни трагови или само успомене и сећање на њих.

Још више, можда, него наше средњевековне манастирске грађевине, које су, поред осталог, изванредна сведочанства културног нивоа и уметничких способности наших народа, — остаци наших средњевековних градова су сведочанства о тим давним временима. Ниједан њихов део ни облик није постао из ма ког другог разлога до из чисте материјалне потребе, условљене тадашњим приликама и начином живота. Зато они претстављају једну

врсту докумената и извора који нам помажу да реконструирамо извесне моменте из историје наших народа, економско-друштвене односе и начин живота наших предака.

Међутим, док је о свима другим материјалним споменицима из наше давне прошлости већ прилично обимно ко нас писано, дотле о средњевековним градовима у Србији, Црној Гори и у Македонији још немамо један потпун приказ. О босанским и херцеговачким градовима (под насловом „Наши градови“) написао је 1904 год. књигу Ђ. Трухелка, др. М. Динић је дао исцрпну студију о градовима у „земљама херцеге од св. Саве“ (1934 год.), „О средњевековним градовима у Хрватској и Славонији“ издао је 1920 год. књигу Ђ. Сабо, о градовима у Војводини писали су Ђ. Бошковић и Р. Шмит у „Војводини“ I — 1939 год.

Задатак је ове књиге да прикаже те до сада јавности неприказане средњевековне градове. Они збиља чине једну велику групу и у историјском погледу. То су градови Македоније X и XI века, Зете XI и XII века и Рашке XII и XIII века — која се у XIII и XIV веку развија у велику српску државу Немањина, која је обухватила, углавном, и ове раније територије, и којом су приликом и ови раније сagraђени градови служили и били искоришћавани.

Нису приказани остаци чисто античких градова, јер се њихов карактер разликује од карактера градова из феудалних времена Средњег века који нас овде нарочито интересују и јер задатак књиге није да буде инвентар свих археолошких и историско-архитектонских споменика уопште. Обухваћени су, међутим, неки градови сagraђени на поменутој територији и после губитка државне самосталности у XV веку, јер својим карактером припадају углавном истој епохи историског и друштвеног развоја наших народа. С тим развојем у вези било је још неколико средњевековних градова, који међутим ипак нису обухваћени јер се данас налазе изван означене територије. Ту би спадали Скадар, са оближњим градићем Дривостом, који су тесно били везани са догађајима из историје Зетског приморја, затим захумски град Стои, и најзад, утврђени манастир Хиландар, који су на Атосу сagraдили Немањини.

За многе се од свих тих старих градова тачно не зна ко их је и у које време сagraдио. Натписа на самим споменицима скоро и нема или их има врло мало а писани историски помени, нарочито они о постанку тих градова, такође су врло оскудни. Покаткад се више не зна ни само име каквог старог града. Зато је наша намера била да пре свега дамо инвентар најзначајнијих од тих споменика, њихов опис у најкраћем, по могућству и архитектонску скицу или фотографску слику, и најзад резимирале најваж-

није познате историске податке. Све у циљу да би се добили општи преглед и основа за даљи рад на проучавању и потпунијем упознавању и ове врсте културног наслеђа наших народа.

За овај приказ прикупљени су или проверени на самој терени готово сви основни подаци. То је чинено нарочито за оне градове које досада нико није приказао. Највећи део материјала писац је прикупио и обрадио заједно са архитеком И. Здравковићем, конзерватором Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије. За оне, пак, градове о којима је већ писано, подаци су узети из одговарајућих публикација, а при томе многи су и ревидирани. Исто тако искоришћена је уопште сва литература која са градовима има везе, ма да то није свуда наведено да текст не би био претрпан примедбама и тиме изгубио у прегледности (списак литературе, наше и стране, приложен је на крају књиге).

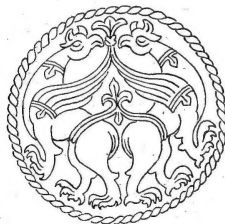
При обради су сви стари градови ипак првенствено третирани као споменици архитектуре, а да приказ не би дао само слику мртвих објеката употребљени су историски, војни и остали моменти као допуна слике живота у њима. Исто тако, да приказ не би остао претежно техничке природе, већ да би се у вези са средњевековним градовима евоцирала што потпунија слика стварности и људи тога доба, дате су у пртежима сцене које претстављају средњевековне људе, ратнике у борби, пастире и сељаци који ору, свирају и играју, онако како их је средњевековни зограф, сликар минијатура или клесач мрамора, у подграђима испод тих градова видео. Уз неке градове дате су такође и скице ликова људи којима су дотични градови припадали или који су се око тих градова борили, такође по аутентичним сувременим портретима који су сачувани на старим фрескама.

Међутим, има још много да се ради да би се потпуно осветлио живот везан за све те наше средњевековне градове. Веза данашњице са давном прошлешћу у великој је мери прекинута петвековним турским постошењем. Док су музеји и архиве у многим, у томе погледу срећнијим, земљама пуни непосредних и очигледних докумената — повеља, писам, описа, планова, слика, одећа, опреме, оружја, посуђа, накита, намештаја итд., помоћу којих се може реконструисати потпунија слика живота и рада људи и дочарати цела атмосфера у којој су се они кретали — дотле је највећи део таквих наших сведочанстава неповратно уништен. Ниједан град нема сачуван кров ни унутрашње просторије у којима се живело, са детаљима — каквих има много у другим земљама. Остале су само зидине. На нама је да из њих извучемо слику како су оне изгледале док су биле читаве грађевине и да реконструирамо слику живота који је у њима и око њих струјао.

Као подлога за тај даљи рад нека послужи ова књига, чије је пу-
бликовање покренуо и организовао Завод за заштиту и научно проучава-
ње споменика културе НР Србије. Поред помоћи Завода, драгоцен је била и
помоћ Археолошког института Српске Академије наука, чијим је средстви-
ма изведено неколико путовања, на којима је проверен и допуњен материјал.

Најзад, неколико речи и о илустрованом делу ове књиге: највећи
број фотографија израђен је по снимцима В. Заленског, Ђ. Бошковића, Б. Бу-
гарчића, И. Здравковића, К. Денића, фотоархива Уметничког музеја у Бео-
граду, као и самог писца. Нарочито су драгоцене фотографске снимци узе-
ти из авиона, које је предусретљиво ставила на расположење Команда Ју-
гословенског ратног ваздухопловства. Све цртеже у књизи, као и опрему
књиге, дао је сам писац. (Где је за слике употребљен туђ материјал, то је код
ових назначено; скице код којих нема ознаке снимио је или сам писац или
у заједничким путовањима са архитеком И. Здравковићем.)

На крају приказа дата је географска карта са учртаним положајем
свих значајних средњовековних градова, а ради лакшег одређивања места
не само у простору већ и у времену на карти су шематички приближно изву-
чене и границе средњовековних српских држава у разним временима. Како
карта обухвата и неке суседне крајеве то су и у њима учртани постојећи
тамошњи градови.

ОПШТИ ДЕО

ПРИЛИКЕ У НАШОЈ СРЕДЊЕВЕ- КОВНОЈ СРЕДИНИ

Пре него што приђемо приказу
средњовековних градова, потребно је
дотаћи се прилика у којима су они по-
никли. Они су свакако настали баш у-
след тих прилика, које су се у Сред-
њем веку толико разликовале од дана-
шњих, да се морамо најпре на њима
мало задржати.

Стари Словени су населили ове кра-
јеве Балкана крајем VI и почетком VII
века, дошавши из закарпатских зе-
маља. Ту су посели углавном планине
и жупе између ових. Они су фор-
мирали и своја села (некада „вс“ —

„вас“). На главним балканским кому-
никацијама и у Приморју биле су се
пак задржале неке веће старе варо-
ши, а у току времена формирала су
се и нова словенска насеља а доцније
и рудници и тргови.

Нећемо пратити цео развој по до-
сељењу али ћемо бацити један оп-
шти поглед на развој прилика, на жи-
вот и међусобне односе становника у
крајевима у којима ћемо затим при-
казати средњовековне градове.

У почетку су били насељени само
плодни делови земље, речне долине и
котлине између шумовитих брда. То
су биле жупе (узето у географском
смислу, а те су се жупе затим развиле

у организационе целине). Развојни процес распадања малих племена и родовских односа прешао је у фазу формирања савеза племена, са сеоским општинама и са војном демократијом. Као последицу тога развоја видимо, око половине IX века, и почетак борбе за државну и политичку независност, у време када су друштвени односи сазрели већ као услов за формирање једне државне организације.

У целом том развојном процесу значајну улогу игра и црква. Хришћанство је примљено у току VIII и IX века а консолидовано је у X веку.

Борба је углавном вођена за ослобођење од византиске власти. Но прве се државе нису дефинитивно и одржале. У IX веку се формира држава под Властимиром, а затим Мутимиром, у крају Лима и Ибра, потом се, у X веку, развија велика држава између Саве, Дунава, Мораве и Јадрана под вођством Часлава.

Македонски Словени, пред крај X века, развијају моћну државу под царем Самуилом, са престоницом на Преспи а са Охридом као значајним жариштем словенске културе. Ова држава обухвата и Зету, Рашку и Босну. По угушењу ове државе од стране Византинаца, Македонци се затим у више махова успешно боре противу ових (у XI веку под вођством Петра Делана, затим Ђорђа Војтехе и Бодина који им је био дошао у помоћ из Зете).

У Зетскоме приморју, такође у X веку, видимо државу Јована Владимира у Крајини на Скадарскоме језеру,

а затим и државу кнеза Војислава, краља Михајла (када је у Бару основана и архиепископија 1067 год.) и Бодина са престоницом у Скадру.

Од почетка XII века, вођство у тој борби за независност преузима Рашка (под жупанима Вуканом, Урошем и Десом, а затим Немањом, и његовом браћом). Од 1168 год. Немања, као „велики жупан“ управља Рашком, која ће се затим дефинитивно одржати и развити у доцнију велику немањинску српску државу.

О животним приликама целог тог најранијег доба мало знамо. Тек су нам нешто ближе познате прилике о времену и средини ове српске државе. На основу знања које имамо о друштвеним односима у овоме крају можемо пак себи формирати и слику развоја одговарајућих прилика у осталим нашим земљама (на пр. у Зети и у Македонији), за које су нам писани документи и подаци још оскуднији.

По свему што о томе до данас знамо, друштвени су се односи од тога доба развијали даље у смислу постепеног формирања класног друштва, са слабљењем централне власти и са јачањем улоге властеле — с једне стране, а са све већим експлоатисањем рада сељакавог — с друге стране, док најзад не буду примили одлике феудалног уређења (нарочито у XIV веку).

Најједноставније формулисано, ти би се друштвени односи у немањинској држави могли представити о-

Сл. 1 — Орлеа, по слици из XIV века.

вако: с једне стране били су сопственици земље — владар, властела и црква са својим властелинствима — а с друге стране био је сељак који је њихову земљу обрађивао. Потпуно слободних сељака сопственика земље тзв. „баштиника“ (од „башта“ — отац, тј. очевина — наслеђе) било је релативно мало. Сељаци земљорадници називани су углавном „себери“. Сељаци су опште називани и „мали људи“ (за разлику од „великих људи“ — властеле), „землски људи“ или „људи земљани“.

„Меропах“ или „парик“ (грчки назив, у западним нашим крајевима „кмет“) је радио властелу и владару земљу и био за њу везан (по Душановом Законику ако би меропаш покушао да бежи па био ухваћен, нос би му био засечен а коса осмуђена).

Меропси су, сем обделавања земље, били дужни још да зидају и чувају градове, да дају стоку и кола за пренос итд. Све се то називало „работа“.

Сточари су живели по планинама (где стока има бољу траву) и називани су „Власима“, а били су потомци староседелаца. Они су становали по „катуњима“ („становима“ или „бачијама“). Они су такође имали одређене обавезе према властелину чијем су крају припадали, као и према владоцу.

„Пронијари“ су били нарочити стални војници, који су као награду добијали на лично доживотно уживање земљу — „пронију“, коју су давали у рад сељацима, те су они на тај начин постајали и од њих зависни.

„Сокалници“ су били унеколико привилегисани сељаци који су збирали намирнице („сочица“ — магацин), а били су најчешће још и кувари и пекари.

Занатлије су називане „мајсторима“, а вође групе мајстора „протомајстори“.

„Отрок“ или „чељад“ био је врста роба (у ропство се тада долазило заробљавањем у рату, продајом или када дужник није могао да отплати дуг). Отрока је било аграрних и кућних. Кућни отроци су били као нека врста послуге, која је понекад улазила чак и у оружану пратњу властелинству. Иначе, отрок је био „баштина вечна“ властелинова. Он је до смрти припадао своме господару са својим породом, живео је само о храни без плате, и дужан је био радити све што му се заповеди.

Владачева земља звала се „меропштина“, владеоска земља (наследна нарочито) — „баштина“, војничка земља — „пронија“ (траг у данашњој речи „Прњавор“) а црквена земља — „метохија“.

Већ у доба Немањино било је мало слободних сељака власника своје земље, а током потоњих векова тај се број све више смањивао. Законик Душанов је додуше давао себру права да се сме паричити на суду са сваким, али зборови сељака („сбор себров“) били су законом забрањени. По Ст. Новаковићу „земља је била мало по мало сва изделена између цркве, властеле и краља; изван градова и тргова тешко је било опстати слободном човеку, с једне

стране, што је било немогуће добити угодбе за бољи живот и прибавити земље, а с друге, што је на људе била читава трка обесних господара да их потчине и да им свим могућим до садама опстанак отежају“. И К. Јиречек мисли слично: „За време Немање држава је била слична државама западне Европе... краљ је био зависан од staleжа, у Србији моћ беше у рукама племства и свештеника — а сељаци беху с дана на дан све више угњетавани.“

Дубровчани, савременици, у једном писму у XIV веку, овако карактеришу тадањи друштвени поредак: „Вси људије несу једнаци; јесу властеле и јесу кметићи, како то у Србљех и по всем свету.“

Држава је, дакле, имала један повлашћен staleж (властелу и цркву) и други staleж — сељаке. Целом земљом управљао је пак владар (који је за време Немање био „велики жупан“, од Провенчаного до Душана — „краљ“, Душан и Урош су били „цареви“, затим је Лазар био „кнез“, а Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић били су „деспоти“). Земљом није владао искључиво владар, већ је власт са њим делила властела. Властелином се постајало наследством или се то звањје стицало родбинским везама, заслугама и умешношћу. Властеле је било ниже — „властеличићи“ и више „велмужи“. Ниже племство се још у XIII веку називало просто „воин“ или „воиник“, назив „властела“ појављује се у жичкој повељи 1220 г. а „властеличић“ у Душановом Законику.

Сл. 2 — Пастери или „власти“, како су у Средњем веку називани.

Владар је постављао властелу да управља појединим жупама. Он им је могао поклањати земљу, заједно (са сељацима на њој. (У чл. 145 Законика Душан каже: „Властелом и властеличићем којим јест дало царство ми земљу и градове.“). Та земља могла је остати и наследно у појединим породицама. Писао пак сваког властелина оио је да у време мира управља крајем који му је био поверен, да одржава ред и безбедност на путевима и да прибира плодове рада сељаквог. У време рата властелин је оио дужан да стави одређен број војника владару на расположење. Властелин је такође морао оспособити, снабдети и бранити град од непријатеља.

Однос између владара и властеле није био увек складан, јер су њихови интереси умногоме били супротни.

Душан је често одузимао жупе појединој властели и мењао управнике жупа, а Константин, биограф деспота Стефана, прича како је сујтан Бајазит I саветовао младоме деспоту, своме вазалу: „Докле сам ја жив пожури и поломи све великаше и приведи их под своју руку, јер неш после то хтети али нећеш моћи. Осим тога сам дижи уза се нове људе и сиромаше племиће и чини да се прославе и да деле управу с тобом, а обарај клеветнике и све који су на њих налик“. Зна се да су велможе понекад morale давати и своје синове као таоце на двор владарев. Ово неповерење је можда било и један од разлога због кога су владари обилазили земљу и више путовали но што су стално становили у једној престоници (што је свакако имало извесног утицаја и на питање грађења сталних дворора).

Сл. 3 — Зиданье средњовековног града претстављено од суревреника, на слици из XIV века.

Жупа је било средишних и „крајишких“, тј. граничних (властелин у таквом граду називао се „крајишник“). Зиданье „крајишких“ градова наредио је сам владар и они су стајали под његовом контролом. У „крајишта“ су насељавани људи с обавезом да бране тај крај.

Град обично није био само одбрањена тврђава дотичног места или краја већ и управни центар жупе,

средиште око кога се обавља живот жупе. То су били „жупски“ градови. Они су обично имали и своја насељена „подграђа“, у коме се развила размена и трговина (новац је у почетку био редак и чак се још у XIII веку изричу казне у воловима). Чланови 63, 142 и 148 Душановог Законика говоре о „граду“ као о управном и економском центру жупе.

Било је, пак, и претежно војних градова, градова чувара пролаза и комуникација, који нису морали има-

ти никаквих насељених подграђа. Већа насеља без утврђења називана су обично „тргови“.

Уопште узев, градова је било вероватно мање него на Западу, јер архиепископ барски Гијом Адам („Буркард“) пише 1332 г. о нашој земљи: „Ово краљевство има мало или нема много крајевих утврђених места ни градова, у њему су сама села и засеоци, без ровова и сасним без зидова“. („Regnum illud pauca et quasi nulla loca habet forcia vel munita, sed totum est ville et casalia, sine fossatis et penitus sine muris.“)

Из тих градова жупама је управљала поједина властела. То су били „жупани“ (доцније „војводе“, јер се називи „жупа“ и „жупан“ губе у средњовековној Србији после 1400 год.), „Кефалија“ (у преводу „главар“) је био старешина града (члан 184 Законика наводи: „...Властелу и кефалије царства ми који држе градове и тргове...“). Они су људи управљали целим крајем и самим градом и подграђем, а претседавали су и сусељу у граду, Они су били одговорни и за безбедност на путевима у целом крају. У „крајишким“ жупама били су одговорни и за штету коју непријатељски упад нанесе жупи.

Било је и подељене власти, тако да је управу жупе имао жупан, а управу тврђаве кнез, капетан итд. По једној повељи из 1376 г. види се да је Скопски град имао чак две кефалије „градског“ — варошког и „жу-

ског“ — тврђавског, а за Београд се зна да је у мађарско доба имао „краљевског капетана“ коме беху потчињени „кастелани“ Горњег и Доњег града. Кефалије су имале нарочите привилегије, на пример, члан 63 Законика вели: „Грађани су дужни продавати кефалији жита, вина, меса за динар што другоме за два...“ Но кефалије су имале и дужности и обавезе. Сем већ малопре побројаног, они су били дужни плаћати штету за све крађе учињене на њиховоме подручју. Душан у Законику вели: „Заповеда царство ми да по свима земљама и по градовима и по жупама и по крајиштима, да ни у чијем пределу не буде гусара и тата“, затим на другом месту: „...Где ли се десе жупе мешовите у којима су села црквена или царска и властооска и над таквом се жупом не деси један господар а деси се мој царски кефалија и судија што сам их поставио ја цар, они по свим путовима да поставе страже...“ и даље још: „...И сваки гост и трговац и Латини да иде првим стражама са свим што има и носи и да га стража стражи предаје... и најзад: „...Ако ли се где догоди кому год госту или трговцу да му узме што гуса или тат или кога год забава, да иду ти сви мени цару да им моје царство плати што су штетовали, а царство ће то тражити од кефалије и властеле којима буде пут предан и стране предане“.

Све ово није било тако само за Душана, још и Милутин и Дечански страдали су се о безбедности путева кроз земљу, а из свега тога излази

Сл. 4 — Игра и свирка у XIV веку (истурманите слични зурлама и гочу, играчи са мараманом у руке).

да су градови били станице безбедности и на комуникацијама. Све су ове мере биле неопходне, јер сигурност заиста није била велика. Пљачкала је понекад и властела и како Јиречек каже: „Разбојници не беху само планински пастири него и властела, сасвим онако као и витези-разбојници на Западу.“ Као такви витези-пљачкаши познати су била властела Стефана Дечанског, неки Продаш. Владимио и Витомир, у бугарским странама чувени војвода Момчило, а у време деспота Стефана властелин Новак у Топлици. Забележено је такође да је игмана Хиландара, Данила, кад је из Србије путовао за Св. Гору, напао негде на Вардару један такав витез-разбојник да би га опљачкао, но Данилова оружана пратња разбила је нападаче и заробила је самог њиховог вођу.

Што се тиче цркве и манастира, па и појединих црквених старешина, они су такође били сопственици земље коју им је владар поклањао (благодарећи повељама-даровницама издатим при томе, од којих су многе сачуване, ми смо и могли сазнати више детаља о односима у целој тој средњовековној средини).

Владар није помагао цркву само из побожности, него и због тога да би та црква подржавала у његовим односима према властели и у одржавању и учвршћавању постојећег уређења у опште. Поједини манастири су били веома богати (манастиру Бањској-припадало је 180 села, манастир Св. Арханђела код Призрена имао је 93 села и многе „планине“ са стоком и сточарима, манастир Дечани је имао својих 40 села, манастир Раваница је имао 90 села, итд., а име Метоксија, код

по фресци у Дечанима 1335 год.

Сл. 5 — Игра и свирка у XIV веку (гусле у рукама другог свирача).

Пери, долази отуд што је цела та плодна котлина припадала разним манастирима као метох, тј. својина). Природно је да су овако богати манастири морали понекад бити утврђени као прави градови. Нарочито су светогорски манастири били јаке тврђаве око којих су се водиле читаве битке са ментеранским гусарима.

★

Из свих ових излагања и приказа већ се јасно види шта је уствари означавао средњовековни назив „град“. То је управо била зидана заштита, неопходна у доба муњевитих изненађења и великих опасности каквих је било често у Средњем веку (и Пољаки

употребљавају реч „грод“ а Руси реч „город“ у истоме смислу). Заштићаван је тако и стан властелинов и стан владачов; заштићиван је и управни центар целог једног краја; заштићавана је периферна област земље па тиме и цела држава, а исто тако и важни путеви, клисуре, итд.; заштићавани су подграђа, тргови, рудници, па најзад и читаве велике вароши. Све што се градило као заштита, заједно са местом које се штитило, био је „град“. При томе је ипак град у смислу тврђаве био главно, а град је могао имати своје подграђе. Најчешће и најопштије, дакле, узето реч се односи на утврђење. Доментијан пише да су Немања и Сава, при обнови напуштеног Хиландара називали „град“ око ма-

настира, а за светогорски манастир Св. Симеона каже да су га опколили „тврдиом градом“. Милутин исто тако у једној повељи из 1311 г. пише: „Сздах пирг велик и тврд с градом околи и с келијама...“

Данас у нашем свакидашњем језику појам „град“ означава велико и уређено насеље. У Средњем веку то није био случај. К. Јиречек пише: „Карактеристично је да се на северу у првобитној старој Србији, изван појаса романских и грчких вароши, речју град означавала и тврђава и варош, што јасно сведочи да се онде појам варошке општине није потпуно развио...“ и даље: „...нове праве вароши су се образовале на местима тргова, рудника и од подграђа тврђавица тек од XIII века...“ У XV веку јавља се први пут, и то у Босни, за подграђе мађарски назив „варош“.

Душанов Законик на безброј места наводи реч „град“. Он град ставља насупрот жупи; на пример, у једном члану се каже: „Цара сваки да диже (сели) куда иде, сваки град до жупе, жупа до жупе, и опет, жупа до града...“ Законик такође разликује „граждане“ од жупљана, односно сељака. У једноме се члану (176) вели: „...и који се жупљанин парични са грађанином...“ из чега свега излази као да су у земљи углавном с једне стране постојале жупе са расутим, отвореним и незахтићеним селима, а да су с друге стране били у њима поједини утврђени градови, са подграђима.

За ближе издвајање саме тврђаве наши стари текстови употребљавају некипут и арабљански израз „кула“ (на арапском „калах“, на турском претворен у „кале“ од чега код нас „калеа“ или „каљаја“). У једној Драгутиновој повељи пише „кула у Скопљу“, у повељи Дечанског пише „горњи град кула“ у Призрену, а у Душановој повељи „кула прилепска“ — што се свакако односи на целу тврђаву, а не само на једну кулу.

*

Тврђава је била одвојена од дела за становање. У неким случајевима постојала је и једна ужа тврђава (као што су били у старој Атини Акрополис или у Риму Капитол) а могао је постојати и један зид око целог подграђа (тако је било у Новоме Брду и Београду, а то се и данас још види, на пример, у Охриду).

У књизи „Стара српска трговина и индустрија“ Н. Костић овако описује један град: „Испод акрополе чија је посада штитила цело насеље, налазиле су се куће становника тога места. Често у подграђу имају владоци и властела своје куће и дућане. На простору између тврђаве и подграђа скупљао би се народ из жупа на пазар, вапаш, састанке, светковине, судове и борове.“ То се место у латинским споменцима зове „forum sub castro“. Ту је било и поље са „цотештерем“ за витешке игре. Стари текстови потврђују да је код нас у Средњем

веку било приредаба са оружјем и на коњу, слично „турнирима“ на Западу.

У подграђима, по већ поменутоме Гијому Адаму, биле су куће и дућани од брвана и дрвета; каменних кућа било је само у приморским градовима. У случају рата и напада на град дрвене би подграђа обично изгорела, а становништво би се повукло у тврђаву одакле се заједно са посадом бранило (зна се да се становништво Рудника склањало приликом опасности у оближњу Острвицу 1324 г., а становништво Призрена у град Вишеград 1372 г.). Дућани (претежно дубровачких трговаца у подграђу) називани су „куће“, „стачуни“ или „клијетке“. Јиречек каже да је ту обично било три заповедника: кефалија, за-

поведник тврђаве; кнез или „comes“, управник трга; и цариник. Слично је било и са утврђеним рудницама.

Градови су имали опште прописе још од најранијих Немањина. У Законнику, чл. 176, стоји: „... сви градови по земљи царства ми да се владају по законима као и за првих владалаца“, а поједини од њих су имали и статуте. То се зна, на пример, за Ново Брдо. Београд је имао и неку врсту пасоша за своје трговце путнике: „књиге с печатњу“. Неки су градови ковали новац, на пример Брсково (пре 1277 г.), Рудник (1333 г.), Ново Брдо (1349 г.), Призрен (1370 г.) и Смедерево (после 1430 г.).

Код градова који су били само утврђени стан властелина или самога

АКСНОДО 1341-46 г.

Сл. 6 — Средњовековно коно, слично данашњем „козарском“ коно. Слика из XIV века.

владара, тврђава је имала такође да задовољи исте услове: да заштити од напада непријатеља, а нарочито од изненађења. Зна се, на пример, да је Дечанског 1331 г. изненадио а заробио у граду Петру крај Косова његов син Душан, који се против оца побунио и са коњаницима дојурио чак од Скадра (где је имао дворца), а деспота Ђурђа Бранковића изненада је напао у граду Купинику, крај Саве, Мађар Силађи 1455 г. и заробио га.

Црквени поглавари су становали слично осталој власти: архиепископ Данило станао је једно време у граду Магличу на Ибру, а имао је свој двор и у Јелашцима. Они су становали и по манастирима, нарочито утврђеним. Неки од ових су били чак изванредне тврђаве (Хиландар и Ресав), други су имали бар јаке „пиргове“ или „стлпове“, тј. куле за одбрану (Немања и Сава обнављајући Хиландар подигли су око манастира „град и пирг велик в'њем“, Урош I и Милутин саградиле су такође, сваки по један пирг близу Хиландара, Данило је саградио пирг уз Бањску, уз Њеšku Патријаршину, као и на архиепископскоме имању у Љизици, итд.). Па и оно што нама данас пре личи на звонике (на пример, на цркви Св. Петра у Бијеломе Пољу, Св. Николе код Куршумије, Ђурђевим Ступовима код Раса и оних код Берана, на Жичи, на Сопотанима, на цркви Св. Петке у Призрену, на Бањској, итд.) можда је уствари такође саграђено и за последњу одбрану од непријатељског напада, јер има помена да су се калуђери бранили из ма-

настирских стлпова и пиргова (сл. 8 и 9). Утврђени су још били и Студеница, Раваница, Сисојевац, Тврдош и Ратец на Приморју, и још многи други.

У неким рударским варошима Мекелоније и данас се међу кућама виде велике камене куле (у Кратову их има 7, а има их и у Зетову). То су били утврђени станови богатих појединаца.

Све ово би били разни облици средњовековних градова, било да су они само тврђава или тврђава која брани насеље, трг, стан властелинов, манастир итд.

*

Разуме се да се они нису појавили и развили без икакве везе са ранијим облицима, бар што се тиче напада и одбране тзв. хладним оружјем, које је наметнуло извесне грађевинске облике.

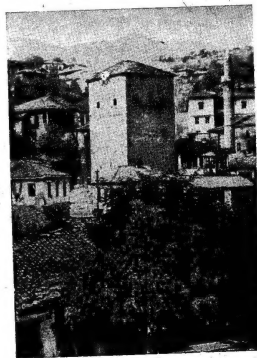
Пре нашег досељења, на Балкану су Илири, ратнички народ, градили чврста утврђења на високим и тешко приступачним местима. И Келти су такође градили своја утврђења. Римљани су затим читавим низом утврђења морали осигуравати северну границу својих балканских поседу од „варварских“ племена која су са севера почела надирати. То је чувени „Limes“ (граница) из II и III века н. е. од кога има још доста остатака на јужној страни Дунава. Један од таквих градова био је и Београд. Римски „каструми“ обично нису били на врлетима, јер им је требало бранити одређене тачке и појасеве терена и јер су у њима ста-

ционирале моћне легије. Они су саграђени већином са правилном основом (најчешће правоугаоног облика), на благим пространим узвишеницама, или у равници. То су били зидови, од камена и опеке, појачани кулама и опасани ровом. Но поред ових великих утврђених логора имали су Римљани и мање „кастеле“, који су били само утврђене војне станице или страже на истакнутим местима, али који су баш због тога имали извесне сличности са доцнијим средњовековним тврђавицама.

„Источно римско царство“ — Византија, морало је, пред све јачим надиром Варвара, напустити кордонски систем утврђења „Limes“-а и при-

ступити опасивању својих вароши на Балкану одбранбеним зидовима (Стоби у Македонији, „Даричин град“ код Лебана), као и мањим утврђењима која су подизали око вароши и по главним комуникацијама и пролазима у земљи. Све ово није било довољно, јер су многе од тих великих вароши Варвари у страшним налетима, својом многобројношћу и ратоборношћу, освојили и разорили. Тако није остало скоро ништа од старог Београда — Singidunum-a, Sirmium-a (данас Сремска Митровица), Ниша—Naissus-a, Скопља — Scupi-a, итд., да поменемо само најзначајније.

И сами Варвари имали су својих примитивних утврђења, на брежуљци-

Сл. 7 — Кула у Кратову

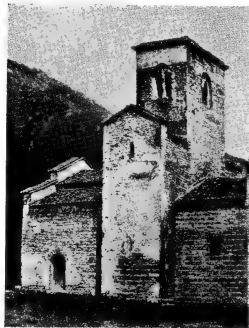
(Фото: В. Којић)

ма, са бедимима од земље и оградама од дрвених палисада, а са рововима окол. Основе ових утврђења — и то не само аварских већ и словенских — биле су обично кружне, зато су она у инострану науци позната и као „рингови“. Забележене су и дрвене куле за старешину, усред круга, које су познате под називом „одеа“, чак и код германских племена.

Али наши стари градови нису по своме облику, ни по основној концепцији, директни наследници ових варварских утврђења. Они су се развили у друштвам приликама, које смо већ изнели, нарочито од времена око XII века па надаље, ма да би било сасвим природно да је притом искоришћено и искуство старог словенског грађења помоћу дрвених стабала. На жалост, сем забележених описа, ретких, оскудних и неprecизних у техничком појединостама, немамо данас ближих података о томе како су изгледала та стара наша утврђења по досељењу на Балкан.

Највећи утицај на развој и усавршавање средњовековног града дошао је са Оријента. Први крсташки који су се са Оријента вратили, донели су у Европу драгоцену искуства и примере (крсташки походи трајали су од 1098 г. до 1270 г.). Дотле пак познато је да су у целој феудалној Европи у IX, X па чак и XI веку, градови претежно били дрвени а појачани каменним кулама.

У нашим крајевима такође је било кула од дрвета. Ана, кћи византиског императора Алексија Комнена (са краја XI и почетка XII века), која је

Сл. 8 — Кула на манастиру Туфеси ступови, код Вереџа — XIII век.

описала ратове свога оца, забележила је да је на српско-византиској граници, поред осталих, било и кула од дрвета. Употребу дрвета као конструктивног материјала потврђују и имена неких наших градова, као на пр. „Дрвенград“ (код Призрена), и два „Брвеника“ (на Ибру код Рашке и други на Лабу). И Немањини дворови, које помињу Кинам и Никита Акоминат, били су од дрвета, те су их лако могли спалити, прво византиски император Манојло, а затим и Исак Анђел.

На европском Западу, где има више писаних доказа о томе, изгледа да је првобитно сваки такав стари град

Сл. 9 — Кула на манастиру Сопофани (XIII век).

био кула (у ужем смислу речи), латински „*donjon*“ (искварено од правилне речи „*dominio*“), француски, управо нормански, „донжон“ (*donjon*), немачки „берхфрит“ (*Berchfrit*). То је била прво дрвена, затим камена кула, тј. висока грађевина у којој је становао феудални сопственик земље и која је постала од куће подешене за одбрану.

Правило је било да донжон нема врата у приземљу већ тек на спрату. До тих врата се долазило спољним дрвеним степеницама или дрвеним мостом пребаченим са оближњег зида, који се лако могао склонити у случају опасности. У приземљу, које је имало

дебеле зидове, силазило се са спрата, изнутра. Понекипут је испод куле била цистерна или бунар с водом.

Наша је земља нарочито погодна за практично проучавање тог прастарог облика, јер се овај код нас на неким местима одржао и до данас. У крајевима са муслиманским живљем има и данас старих „кула“ у којима је становао сопственик земље, „ага“ или „бег“, усред свог феудалног поседа (нарочито су интересантне куле Рецеп-агића у Плаву, Ганића у Рожају, кула у Мркоњићграду у Босни, итд.). Код тих кула у камено приземље се ноћу склања стока (што одговара „подруму доњем“ из народних песама, где су држани „бојни доњци“); спрат је такође од камена и на њему су послуга и домазук; највиши спрат је изван домаћа са земље, израђен је као „брвнара“ од дебелих стабала (што је топлије и угодније за становање) и на њему станује домаћин (одговара „чардаку на кули високој“ из народне песме); кров је такође дрвен. Тако је под један кров, а изван домаћег непријатеља, склоњена цела имовина сопственика земље. По казивању др. В. Радовановића, у Тиквешу има таквих кула које имају и бунар у подруму, те тим више одговарају средњовековним донжонима. Исто тако код многих од наших кула главни улаз није у приземљу већ тек на спрату, а прилази му се спољним дрвеним степеницама (које се у случају опасности лако могу укло-нити). — Таб. I и II.

Најзад, интересантна је и потпуна сличност ових наших кула са кулама које претставља први турски цртеж београдског града, из 1456 г. Ту се види исти онај проширени највиши спрат, са истим обликом крова, итд. (сл. 47). Изгледа, дакле, као што смо рекли, да је зачетак средњевековних европских градића био у „донжонима“, од којих су наше куле сачувале свој рудиментаран облик кроз векове, скоро до данашњих дана.

Донжон је на Западу, у почетку (скоро до половине XII века) био ако не једини а оно најглавнији део феудалчевог стана-града (зато је он увек и на највишој тачки терена), но како није могао да обухвати све узгредне просторије, то су се ове прошириле у утврђено двориште, а зид који то двориште опасује и брани почиње се (понегде још од X века) дизати и до-

бијати све више и све јаче куле, тако да најзад то двориште постаје уствари град, а донжон само остаје један део (још увек најглавнији) у њему.

Од одељења у дворништу града развили су се станови за посаду (која у мирно доба није никада била нарочито многобројна), кухиње, штале, оставе, магацини и слично. Ове су зграде биле од лакшег и мешовитог материјала и биле су обично присложене уз обимни одбранбени зид. Међу њима најистакнутија је била грађевина у немачким градовима, тзв. „Palas“. Код нас се помиње назив „палата“, и за архиепископа Данила је забележено да је у граду Магличу подигао (у XIV веку) једну „палату“. У више наших градова има остатака таквих сразмерно великих зграда, као што ћемо то доцније подробије видети.

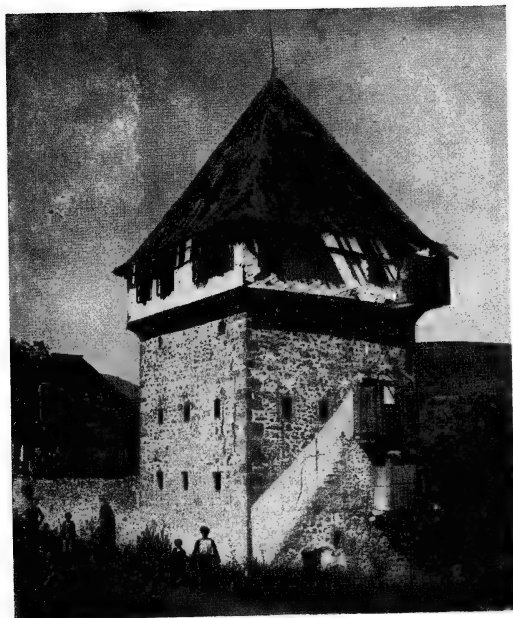

Tab.

„КУЛА“

(Фото А. Ђ.)

На овој кули у Плаву сачувао се скоро до данашњих дана стари средњевековни облик.

Таб. II

„КУЛА“

(Фото др. Р. Симиновић)

На овој бисхопској кули главни улаз налази се тек на спрату како би био што теже приступачан.

РАТНИЦИ И ОРУЖЈЕ

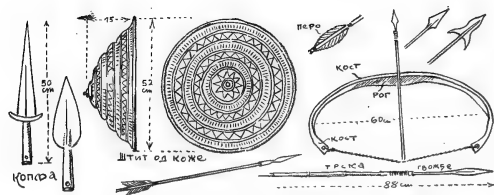
Довде смо видели како је и зашто постао средњовековни град, али пре но што бисмо пошли даље у приказу његове архитектуре, мораћемо се позабавити једним питањем од кога су облици те архитектуре претежно зависили и према коме су били подешени, јер их иначе не бисмо могли разумети — а то је начин напада, одбране и борбе око таквог једног града.

Било је три врсте војске: опште („властелинске“), промијара и најамничке војске. Властелин, управник једнога краја, био је дужан довести одређен број војника — сељака и грађана (Законик Душанов разликује „властелу, војнике и убоге“). По Ст. Новаковићу, властела су у војсци онога времена била заповедници, коњаници и оклопници, а сељаци и грађани били су прости војници, који су се у време ми-

ра бавили својим пословима. Сваки је био дужан имати код куће своје оружје. За време рата ратовало се у својој одели, о својој храни и трошку (за војском су често ишли трговци носећи потребне ствари, које су војницима продавали). Војску једнога краја водио је „жупан“ (доцније „војвода“).

Друга врста војске били су промијари, којима је владар, уместо плате, давао земљу, а који су били дужни за њега ратовати. Они су били обично коњаници.

Трећа врста војске били су најамници, професионални војници, најчешће страни. Већ се за време борбе Немањине с браћом помину „грчки војници“, „фрузи“ и „турци“. По Јиречку види се да је неки Италијан Францискус био с војском 1304 г. у служби Милутиновој. Милутин је такође послао 1321 г. 2000 Кумана у по-

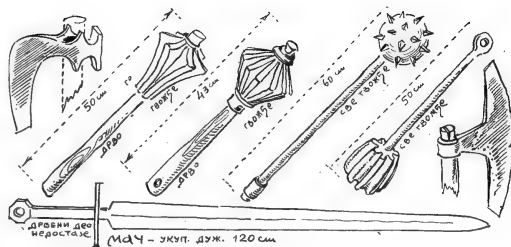
Сл. 10 — Средњовековно оружје (из Музеја Југословенске армије у Београду).

моћ Андрику II, а исто тако најмио је и довео у Србију неког Турчина Мелекила са 1000 коњаника и 500 пешака. Дечански је на Велбужду имао 1000 „француских“ коњаника. Забележен је и читав низ Шпанаца („constabilis“) у српској служби. Душан је такође држао један одред најамника Турака, а његову личну стражу сачињавало је 300 Немаца под командом неког Палмана (кога Дубровчани бележе као: „dominus Palmanus miles teutonicus stipendiarius domini regis Raxiae“). У српској служби били су и Палманови рођаци Кијаране и Ђорђе. Било је неколико одреда Немаца који су стационирали на разним местима (од којих један у граду Бериу). У служби деспота Ђурђа био је Турчин, војвода Шахин. Најзад, помињу се такође и јужноруски Татари и кавкаски хришћани „Јаси“, како их назива Данило.

У раније доба главна војна сила за време рата била је пешадија састављена највећим делом од сељака, затим је уведена коњица (нарочито коњица

пронијара и одреди које су доводили властела и властеличићи), која је постала главна ударна снага (таб. XXXVI). Опремање и издржавање боље наоружане војске, нарочито пред опасношћу од Турака, захтевало је велика средства. Јиречек бележи да је од 1397 г. уведена за сваког властелина обавеза да на својих 20 поданика опреми по једног лако наоружаног коњаника. Зато су поданици, поред пореза владару и цркви, били дужни давати и порез за опрему и издржавање војске („воиница“, „воиштатик“). Војска је такође била и ослонац владару против сувише моћне властеле.

Мако ко је био ослобођен војне службе у рату. Деспот Стефан основа 1427 г. нека манастирска села: „измаше ако би се случило господству ми самому главом поћи на воиску, и они да поју с' господством мн... и потрчеше и воиске краинитне које се прилучују на краишту да су д'лжини оправљати с' војводом господским краинитним“... Иначе, ранији мана-

Сл. 11 — Средњовековно оружје (из Градског музеја у Београду).

стирски сељаци били су обично ослобођени ратне службе, али су морали чувати манастирске куле, и због тога су били слати чак и у манастире Свете Горе (нека села око Призрена поклоњено је Драгутин утврђеноме манастиру Хиландару, са обавезом да морају слати на Атос људе који ће сачињавати војничку посаду пирга Св. Василија на обали мора).

У мирно доба градови су имали само минималну сталну посаду, обично од најамника, и то жупски градови мању а крајински (гранични) градови већу, сем тога у крајинским градовима владао је строжији режим, као нека стална приправност. Људи градске посаде и страже називани су „градштина“ или „јунаци“. Старешина тврђаве називан је „капетан“ или „кастелан“ (раније смо упознали већ назив ксф-

лије). Мађарски заповедник Београдског града у XV веку био је „капетан“ (capitaneus Nandorabensis) под којим су била два „кастелана“, један за горњу а други за доњу тврђаву. (Међу капетанима Београдског града истицала су се четири брата Далматинца од којих је један одбранио Београд 1440 г. од султана Мурата II.)

У случају ратне опасности војска је у пуно броју поседала градове. Тада је град снабдеван и намирницама предвиђеним за опсаду (краљици Јелени је 1293 г. дозвољено да из Апулије може да увезе без царине „хилјаду товара жита за снабдевање својих градова“). Како се у случајевима изненадних напада често у град склањало све околно становништво, као што смо већ поменули, то је била потребна велика количина намирница.

Сл. 12 — Селзаци-ратници у борби, фрагменти по сликама из XIV века.

Кривовул пише да је деспот Ђурађ, кад су Турци 1454 г. напали Србију, наредио да се сви градови спреме за одбрану, да се околно становништво у њих склони, а удаљењује становништво да иде у збегове.

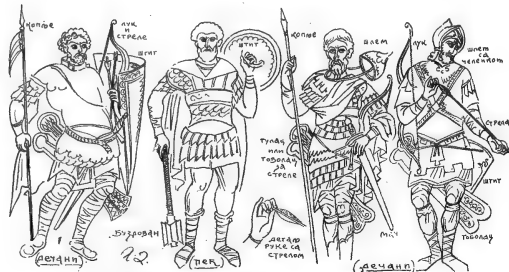
У мирно доба град је чувала увек нарочита стража, дању и ноћу. Сем професионалне посаде и само становништво града и жупе било је дужно да чува градове. Та обавеза звала се „градобљуденије“ (по грчком још „ца-

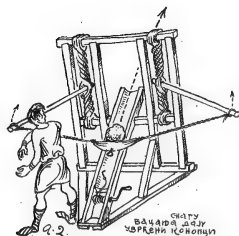
Сл. 1 — Ратници на одмору (мачеви, копља, штитови, шлемови итд.). Слике из XIV века.

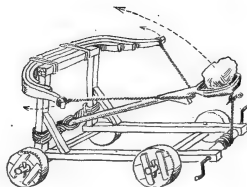
Сл. 14 — Војба ратника пешака тешко наоружаних

Сл. 15 — Ратници у пуној опреми и разно оружје, по сликама из XIV века.

Сл. 16 — Шематичке скице малих справа за бацање камена помоћу уврнутих конопца и опруга од дрвета

покретни снагу даје вртљиви конопач и опруга од дрвета

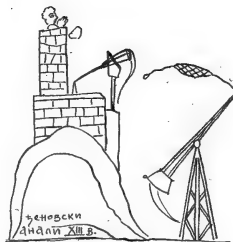
конство", „парамун" или „бигла", а „цакони" или „б'дци" су били чувари града, и то или војници најамници, или становници града, или становници целе жупе, или најзад само становници извесних села којима је то била главна „работа").

Нису нигде сачувани забележени прописи те службе у каквом већем граду у унутрашњости наших земаља; др. Р. Грујић је, међутим, објавио правилник, који је нашао у дубровачком архиву, за градић Сокол у Конављима. По њему се види да је град Сокол имао у мирно доба посаду од 8 војника-најамника (од којих двојица добри стрелци — *balestrieri*) под заповедништвом једног кастелана. Људи из посаде нису смели зановити изван тврђаве, а ни преко дана није их смело отсуствовати више од двојице. Сам кастелан није смео напуштати град за све

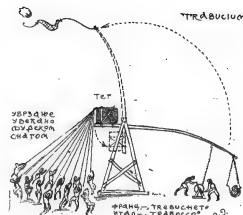
време док му је трајао уговор о служби. Он је кључ од градских врата чувао код себе и сам је увече лично врата закључавао, после чега се нико више у град није пуштао.

ХЛАДНО ОРУЖЈЕ И РАТНЕ МАШИНЕ

У Средњем веку постоји један значајан прелом у начину борбе и ратовања. У ранијем добу његовом употребљавало се искључиво тзв. хладно оружје, у XIV веку се пак уводи примена барута за оружје и за рушење градова. Начин борбе на отвореном пољу не мења се баш одмах, јер ручне пушке још дуго нису биле усавршене, али барут даје нападачима моћно о-

Сл. 17 — Стари цртеж и шематичка скица функционисања машине за бомбардовање градова каменом

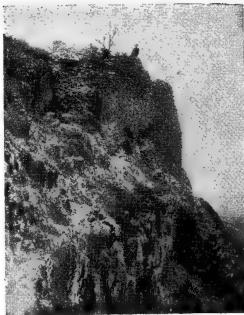
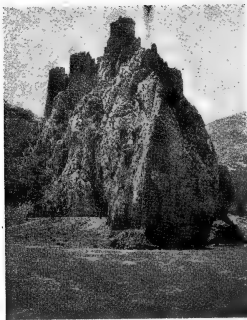
ружје за развијање и рушење градских зидова.

Говорићемо прво о периоду хладног оружја. Оно постоји од памтивека и имало је своју дугу еволуцију усавршавања. И код њега постоји извештај прелом у развоју — то је време кад су усавршене машине са опругом, за бацање стрела, копаља и тешког камена.

Хладно оружје за борбу појединачно састојало се из нападних и одбрањених направа. Иначе, за напад су углавном служили ножеви, мачеви, сабље, копча (од грчкога „*копис*“, српски често и „*коштаница*“), убојне секире („*нацапи*“ и „*балте*“) и буздовани (топузи, шестоперци) — сл. 11, а за бацање: стреле, копча („*дице*“ — „*дилити*“) и праћке (сл. 10 и 15). За одбрану од напада таквим оружјем служили су штитови и „одело брањскоје“

(тј. одбранено одело, како то назива један стари текст), шлемови, затим огрлице, рукавице и целе кошуље од гвоздених верижница (већ од XI века) и најзад, прави гвоздени панири, нарочито за тешке коњанике (тек у XIV веку). Стари назив за неку примитивну врсту оклопа био је „*брџа*“. Борци су били пешаци и коњаници. Око градских зидова борили су се, разуме се, само пешаци, а коњица је служила за јурише на отвореном пољу. (Таб. XXXVI).

Простије хладно оружје израђивано је у земљи. Још и данас имена села као „Стелари“, „Тулари“, „Штитари“, „Копљари“ итд. сведоче да су се њихови преци бавили занатима (а помињу се чак и поименце неки мајстори као Богдан „мачар“ и Радослав „мачар“). Финије се оружје увозило из иностранства и то са свих страна. Са

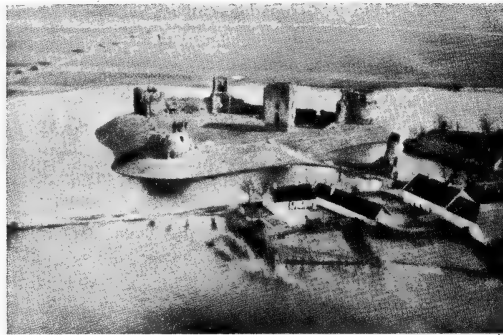
Сл. 18 и 19 — Неприступачни положаји града на високим стенама (Голубец и Остраница) — фото Залевски и А. Д.

Приморјем, а преко њега и са Италијом, било је увек везе. Народне песме помињу „пале латинкиње“, „ришљанске мачеве“, „сабље венецијске“, „ђорде кова латинскога“, „млетачки ков“. Има записа у архивама да су Млечани допустили више пута Милутину и Душану да извезу мачеве, шлемове, панцире, оклопе за ноге, верижне рукавице и штитове. Дубровчани су пак нудили 1323 г., у замену за неко ревидирање границе, 200 оклопа, који су вредели 2.000 перпера. Постоји помен да је Душан 1330 г. забранио превоз оружја из Венеције преко своје територије за остале земље.

Но ни везе са Истоком нису без помена. Народне песме помињу сабље

„мисиркиње“ и „мисирлије“, затим „димискије“ или „демишкиње“ и „шамлијанке“ (по градовима Дамаску и Шаму у Сирији), које су биле од најбољег каленог челика а биле често „дамаскиниране“, тј. инкрустиране сребром и златом. Затим се помињу још и стреле „татаранке“, „седла цариградска“ итд. Најзад, знамо и за „сабље аламанке“ (немачке) и „мачаркиње“, што значи да их је и са те стране долазило.

Мачева је било обичних а и великих и тешких за замахивање двома рукама. Мач је старије оружје а сабља је новија, туранскога је порекла и јавља се тек у XIV веку. Топуз су носили

Сл. 20 — „Водени град“, коме приступи са свих страна брани вода. Град Вач у Вачкој (фото К. Демид).

прости војници-сељаци, али се зна да су га носили и византиски императори Манојло Комнен и Алексеје. Лук и стрела су главно оружје лако наоружане војске, као што је данас пушка (сл. 10). Домет стрела ишао је до око 200 м. Врхови стрела беху често отровни. То за наше стране изрично бележи још псеудо Мавриције при доласку Словена на Дунав, затим крсташи Хајнриха Лава 1172 г. као и крсташи III похода 1189 г. Отров се справљао од лишћа и корена биљке „једића“ — „налепа“ (aconitum napellus). Стреле су ношене у „тулцу“, „тулајици“, у које је могло стати по 50 комада (сл. 15).

Од тежег хладног оружја треба поменути стреле које се бацају већ уса-

вршеним механичким луком (са војницом и наслоном на раме сличним кундаку данашње пушке). Затим такву велику направу за бацање више стрела одједном и за бацање копља („катапулте“). Најзад, машине за бацање тешких каменних пројектила — „petragiae“ — а по Ани Комнен „литболи“. Полуге ових направа записане су као какве циновске праћке опругама од еластичног дрвета и од увртеног ужета. То су тзв. „балисте“. О њиховој употреби има помена још из времена кнеза хумског Мирослава, брата Немањина, који је 1185 г. напао град Дубровник великом војском и „опсадним машинама за бацање камена и дрва“. По једној верзији он се после о-

сам дана безуспешних напада повукао пошто је спалио своје машине, а по другој верзији (Дубровчанина Ристића) успели су опсађени да му при једном испадну спале неке од тих машина.

За машине те врсте вероватно су само најважнији делови (опруге, конопци и гвоздени делови) ношени, све остало је импровизовано свакако на лицу места, те после и остављано. Постоје забелешке да је 1420 г. Дубровник поклонно деспоту Стефану „свежње канапа за конопце балиста“.

Било је затим још и већих направа које су дејствовале као полуга чији су кракови разне дужине. На краћи крак стављан је огроман терет; сем тога, у даном тренутку, велики број људи снажно би тај крај повукао, а на дужи крак је стављан камен за бацање. Центрифугално дејство је још појачавано тиме што је на тај крај додаван замајац за камен у облику праве праћке „вртешке“. (Једну такву ратну машину пред Јисабомом 1147 г. покретало је 100 људи вукући одједном снажно за конопце.) Такве су се машине

звале латински „trabucium“ (немачки „triboc“, италијански „trabocco“) и „manganum“, „mangonellus“ (немачки „mange“), затим још „tripantium“, „buffa“, „blide“ итд. већ према врсти и варијанти (сл. 16 и 17).

Цар Јован Кантакузен пише да су такве справе приликом опсаде Цариграда 1348 г. могле бацати камење тешко „колико снажан човек може попети“, а било их је које су тукле град преко Златног Рога који је широк преко 400 м. Забележено је да су у Средњем веку на неким градовима куле и зидови порушени и проваљени оваквим бомбардовањем. Има чак случајева да су и живе заробљенике, ради застрашивања опсађених, убацивали преко зидова у град тим начином. Овако су убацивана и бурад са запаљеном смолом и осталим запаљивим материјама, а градови обухваћени пожаром лакше су подлегали (има помена да су убациване и стрвине да би се изазвала зараза, а постоји чак један пример — у Чешкој — где су у град убацивана бурад са нечистоћом која би се разлила и окужила све околу.

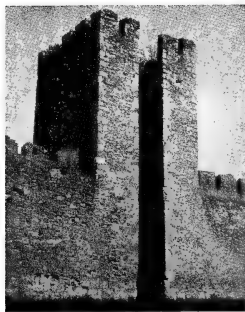

Таб. III

ГРАД МАРИБОР

(Фото Б. Бугарски).

Главна кула града, која брани приступ са најистакнутије стране. Испред куле је вештачки ров у стени. Град је из XIV века.

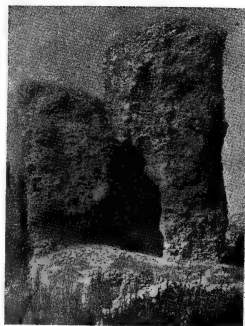

Сл. 21 и 22 — Куле Смедеревског града, гледом с унутрашње стране. (Фото В. Залевски и А. Д.)

СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ У ДОБА ХЛАДНОГ ОРУЖЈА

Довде су била приказана главна хладна оруђа. Начин пак борбе око градова зависио је у многоме и од положаја града и његове приступачности. Сами градови су првенствено одбранбене грађевине (сем кад из њих војска излеће ради напада). У борби око поседу града боре се и појединци један против другог, али да би се у њега продрло и да би се освојио треба и сам град разорити. И најзад, град се заузима и тако што се опсадом примора на предају. Још у Ста-

роме веку освајање су велике античке вароши на разне начине: пењало се на зидове лествицама; код градова у равници привлачене су уза зидове високе дрвене куле на точковима, а онда су са кула спуштани покретни мостови на зидове и преко ових вршени су јуриши; да би се зидови срушили темељи су поткопавани лагумама; проваљивани су и зидови као и саме капије, и кроз те је отворе непријатељ продирао у град. То проваљивање извођено је првобитно „овновима“, тешким гредама које су замачиване рукама, а чији је оковани врх рушио зид или пробијао капију. Кад је византиски цар Јован Кантакузен узимао од Душана град Воден 1350 г.,

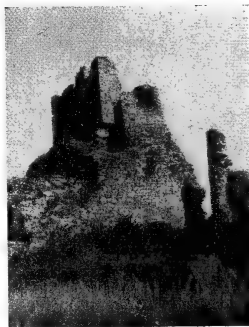
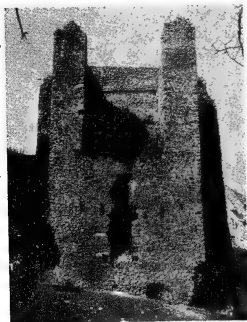

Сл. 23 — Кула у Смедеревском граду. Сл. 24 — Завођена кула у „Малом граду“ (фото В. Залевски и А. Д.)

он је прво успео да запали и сагори градска врата.

Сачуван је опис на који је начин византиски цар Манојло Комнен 1149 г. узео рашки град Галич на Ибру. Он га је опколио; ноћу побио зид од дрвених палисада око града, а иза тог заклона поставио опсадне машине. Затим је, помоћу машина, камењем и стрелама тако снажно обасео град да се овај морао предати после свега три дана опсаде. Овде треба приметити да град Галич није био на тешко приступачном положају, а добар положај је у Средњем веку био један од главних услова за одбрану.

Од оруђа за напад на град не треба заборавити ни лествице и клинове који се забијају међу камење зидова при пењању. Забележено је да је Душан узео грчки град Воден делом помоћу лествица а делом проваливши зидове. Куриозма ради наведешмо два различита податка забележена у старим текстовима: по првоме (мемориј Јована Кантакузена), 1350 г. пред градом Бером логоровало је 10.000 радника који су оправљали зидове, а кад су Грци наишли они су брзо, преко скела које су се ту затекле, побегли у град. По другоме податку, град је бранило 1500 српских коњаника и

Сл. 26 — Кула поред улаза на Голубцу. Сл. 26 — Улазна кула у граду Раму (фото Ђ. Станојевић и А. Д.).

једна чета немачких најамника, али су се морали предати, јер су Грци ноћу изненада упали у град преко ске-ла, које су биле постављене ради о-правке. Исто тако забележено је да су се Турци 1521 г., при јуришу на Београдски град, успузуали на зидове преко лествица и забијених гвоздених клинова.

Нарочити систем претстављао је поткопавање зидова лагумима (не још у комбинацији са паљењем мина испод зидова и кула, како ће то доцније бити — већ простим рушењем о-слонца испод зида). Турци су 1144 г. узели град Едесу од крсташа на тај начин што су ископали лагум испод зида и тиме поткопали зид до теме-

ља, при чему су подметнули дрвене подупираче натопљене смолом и лако запаљивом материјом, па кад су ови изгорели, цео део зида се срушио у поткопану рупу под земљом, а кроз брешу су Турци продрили у град. Уба-цивање запаљивих материја ради па-љења опседнутог града било је тако-ђе моћно нападачко средство (нека вр-ста „грчке ватре“, справљање од сум-пора, борове смоле, катрана и соли).

Одбранбена пак средства градске посаде била су слична нападачким, тј. браниоци су нападаче, при покушају да приђу граду, тукли одозго стрела-ма, прво из обичних лукова, а затим из механизованих направа; тукли су их и камењем које су бацали руком и

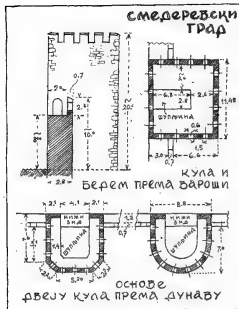

Сл. 27 — Кула на граду Ердуту, у Хрватској (пример за галерију машикула). Сл. 28. Остаци древних спретова на кули у Смедереву (фото Ђ. Вошковић и С. Висковић).

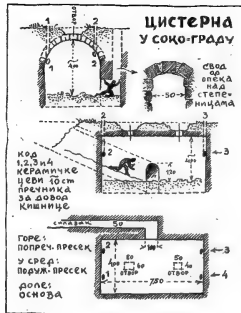
машинама; сипали су на њих кључа-лу смолу, чак и кључало уље. У ров испред бедема бацано је на нападаче који су јуришали и запаљено суво грање намазано смолом и сумпором, како би им се направила што већа препрека. Да нападачи не би-могли да искористе њихове зграде и мате-ријал, спаљивана су понеки пут цела подграђа испод градских бедема (то су Турци учинили кад су бранили Сме-деревски град 1476 г., а Мађари Бео-град 1521 г.). Најзад, кад би нападачи успели да продру савим близу оса-ђењених, борило се прса у прса кољем, мачем, сабљом, ножем, секиром и бу-здованом. Пробијени зидови хитно су

затварани препрекама, иза отвора гра-дили су се нови зидови, итд.

Једно старо упутство за опрему града пред опсаду и борбу каже: „Спреси довољно намирница и ци-стерну за воду да не би трпео од глади и жеђи; спреми сумпора, смоле и зеј-тина да би тиме могао палити непри-јатељске машине; спреми још дрво и гвозђе за стреле, машине и остале потребе; спреми конопце и говеђе жи-ле за луке и балисте; спреми самлевен креч који ћеш бацати да би осло-нео непријатеља; спреми коже да би њима покрио своје машине и зграде да их непријатељ не запали; најзад спреми на кулама и зидовима довољ-

Сл. 29 — Куле Смедеревског града. Сл. 30 — Цистерна за воду у граду Соколу

но камења за бацање. Непријатељске машине покушај да спалиш испадима посаде тајно ноћу или запаљивим стрелама, или их сруши камењем из машина. Исто ово чини и са дрвеним нападачевим направама близу твојих зидова; ове можеш чак и гвоздени кукама помоћу конопца закачити и извући на бедем. Ако непријатељ копа лагуме да би поткопао зидове, пресрети га лагумима које неш ти ископати. Ако непријатељ успе да направи продор у зид, затвори брешу гредама и камењем, а по могућству и новим каменним зидом позади.“

Нису сачувани детаљнији описи напада на те старе градове. Међутим, имамо изванредно живе и суштествене описе одбране Хиландара од Каталонца

и на Турака. Хиландар (т. XXXV) је 1300 г. Милутин био нарочито утврдио (Данило каже: „с’да град с великоју тврдиноју за належаштеје ради напасти безбожних хурсарина, и в’здиже пирге великије и снабде је јако да не коснет се им звер љутјј ...“). Хиландар је тада бранио игуман Данило (доцније архиепископ) који је лично руководио борбом. Данило је прво пустио да се склони у град све околно становништво, па је затворио и утврдио градска врата и спремио се за одбрану, а он сам се са одабраном четом људи попео на пиргукулу и оданде управљао одбраном. Манастир је био опкољено велики број нападача тако да су њихове стреле „као кишне капи“ падале на град, рат-

не трубе „кликтале“ су а вика при јуришу орила се. Једни су покушавали да секирама разбију градска врата, а други да провале зид и с друге стране продру у град. Те године, услед пустошења земље, владала је велика глад и резерве хране биле су исцрпене, те су браниоци страшно гладовали. Отворених уста („зијајуште“), обнели су од слабости, једва су се кретали, постртали, падали, као животиње зубима траву гризли... и умирали. Данило „с ту суштими јему својих муж’ски бо бје боре се с’ безбожницима от утра даже до вечера“. Најзад, опсађени су ипак издржали и нападачи су напустили опсаду и повукли се.

Другу борбу имао је Данило у манастиру Пантелејмону, где се нашао на врх пирга-куле кад су Каталонци напали. Нападачи су пробили спољни зид манастирски; па уз пирг наслојили и запалили много дрва, дасака и ланеног снопа. Данило је с оружјем пратњом стрелама побио многе нападача а ватру је гасио са оно мало воде, па чак и вина, што се нашло у пиргу. И ту су одбијени нападачи најзад напустили опсаду и повукли се.

Историја бележи још неке огорчене борбе међу којима нарочито треба истаћи борбу оног српског властелина који је бранио град Сталах изгорео у граду са својом четом, а затим борбу српских војвода Михаила, Марка Скобљића и Петра Овчаревића, који су са 400 Срба Шајкаша бранили Земунски град противу војске Сулејмана II и сви били посечени. Каква је, пак, на самим бедемима могла бити борба прса у прса, види се по

једној анегдоти која бележи сцену из борбе 1456 г. на бедемима Београда: када се турски заставник испео на бедем, неки Србин, Дуговић по имену, како је у борби остао без оружја у руци, скочио је на Турчина и заједно се с њим сурвао у ров испод високог бедема.

По свим овим досадашњим описима ипак се може у многоме оживети слика борбе хладним оружјем, а детаљном приказу једног града није се могло приступити пре но што се блише оружје и начин борбе око њега.

*

За градове смо рекли да су обично имали тврђаву и насеље — подграђе. Та подграђа су често била важан саставни део целог града; она, на жалост, нису сачувана ни у једном примеру. Понегде се једва наслуђује да

Сл. 31 — Данило II, који је бранио Хиландар од Каталонца

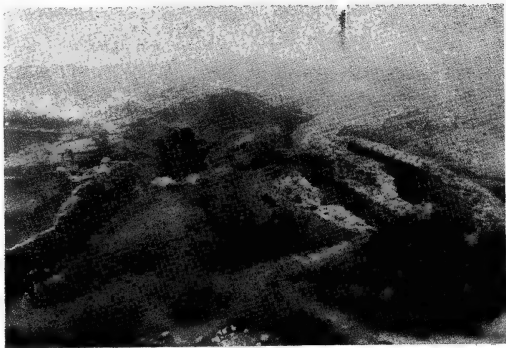
Сл. 32 — Свод цистерне у граду Соколу (код стрелца отвори за довод кинџице) — фото А. Д.

су остали темељи кућа (као на пр. у Брскову и Новом Брду) које тек треба откопавати и испитивати. Подграђа, дакле, нећемо моћи приказати. Семе тврђаве боље су очуване (мада и оне увек само у рушевинама), што је и природно, јер су куће подграђа биле грађене од слабог и мешовитог материјала, за становање а не за борбу.

*

Против приказаног оружја и напада средњовековни град се бранио, пре свега, самим тим што је постављан на што виши и неприступачнији поло-

жај, и то из два разлога: да не би било изненађења и да се издалека може контролисати прилаз непријатеља; а нарочито да непријатељ не би могао уз град лако да постави разне помену-те справе и да му је што теже увис бацати тешко камење (сл. 18 и 19). Сами градски зидови и куле изграђивани су што виши и јачи да би било теже провалити их, попети се на њих, или тући их одоздо. Неприступачност је могла бити постигнута и на још један други начин, а то је да се град, где узвишице нема, и не поставља на висину, него да се околи водом, односно постави на острвце усред воде.

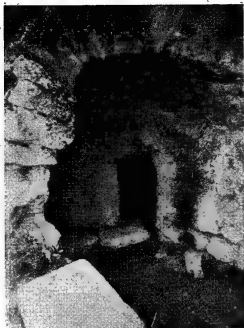

Сл. 33 — Остаци цистерне (десно) у граду Звечану (фото В. Заленски).

Наши су градови обично на узвишицама, но има их неколико и опкољених водом (на обали мора, и у равници поред река), сл. 20, 154 и 191.

Но овај услов да град буде што теже приступачан није могао бити идеално испуњен без обзира на остале још важније услове. Тако: ако је град био управни и економски центар жупе, онда је према осталом пространству жупе морао да буде на таквоме месту како би своју улогу и функцију најбоље обављао, дакле, да буде више-мање близу њеног средишта. Али како је требало да град у исто време буде и заштита своје жупе, то је он имао да игра двоструку улогу — исто

као што је и сам властелин, његов сопственик или управник, имао два главна животна занимања: да у време мира управља земљом и прикупља приход од земље и рада сељаковог, а у време рата да диже и води војску. Ако је пак град био претежно стратегског и војничког карактера, онда је први услов био да буде на таквоме месту како ће дотичну комуникацију најбоље затварати и контролисати; код градова који су бранили какав рудник или какво већ постојеће насеље, тврђава је, разуме се, морала бити непосредно уса само место, итд. Једном речју, при избору места свакако се морало мислити на то како би били задово-

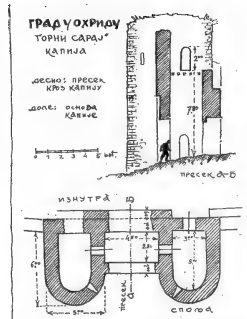

Сл. 34 — Лагум на извору под Звечаном (фото И. Здравковић) и сл. 35 — лагум под Бреником на Ибру (фото С. Немањковић).

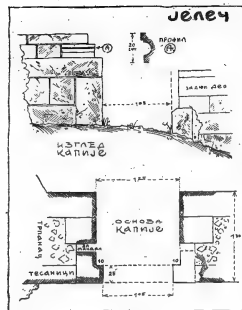
љени главни услови: прво, с обзиром на функцију и друго, с обзиром на што тежу приступачност.

О првом услову не може се расправљати, он зависи од појединих случајева. За други пак услов — неприступачност, природно је да је најповољнији положај висока стрма стена изнад састава двеју брзих речница; у томе случају остаје само трећа страна као лакше приступачна. Често се гребен који с те стране узезује стену са осталом планином пресеца вештачким ровом (код нас има више таквих примера) — сл. 117. Један од великих недостатака оваквих градова била је несташица воде и тешкоћа да се она стално осигура ма и најдубљим бу-

нарима. (У немачким градовима има примера да су ови бунари ишли и до 150 м у дубину.) Код нас су цистерне биле најтежи проблем и најдрагоценији објект у граду. Дубровчани су имали нарочите мајсторе за зидање цистерна „magister a cisternis“ (које су позимљивали, на пр., краљу Твртку I и војводи Павлу Раденовићу). Цењена је нарочито „грчка цистерна на свод“. На више места у нашим градовима очувани су остаци старих цистерни (у Звечану, Јелечу и Сокоцу). Оне су се могле очувати благодарем нарочито томе што су биле украсене у стени и најсолидније саграђене (сл. 32 и 33). Унутрашње површине њихових зидова облепљене су малтером чвршћим

Сл. 36 — Улаз између кула у Охриду (по В. Чиниану) и сл. 37 — улаз у град Јелеч (по И. Здравковићу).

од данашњег цемента (на неким местима тај малтер је справљен са млевеном циглом уместо песка — што се на Космету и у Македонији и данас назива „оросан-малтер“; како је Оросан град у Персији, то није искључено да је вештина справљања тога „непрочивог“ лепа дошла са Оријента, ма да је и код Римљана мешање крча са туцаном опеком било познато).

У неким градовима саграђеним на висинама има лагума који су се спуштали до оближњих речница или извора у подножју брда на коме је град (Звечан, Призренски град и Бреник на Ибру) — сл. 34 и 35. Гдегод је то било могућно градови су свакако имали бунаре (данас затрпане). Код неких градова близу речница зидана је

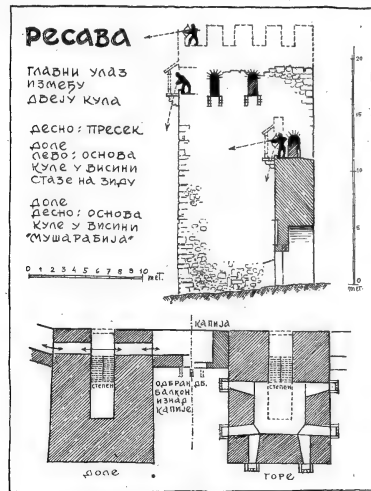
по једна кула у близини воде (Ужице, Ресави). Турски путник Евлија Челебија, који је 1664 г. био у Ужичком граду, записао је да се уједном дугим 80 хвати може са доње градске куле захватити вода из Бетиње (сл. 153).

*

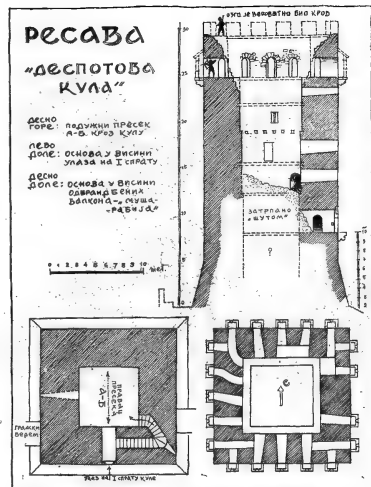
Други услов за сигурност града била је висина и чврстина његових зидова и погодан распоред кула и осталих одбранбених делова. У првом реду морамо констатovati да је зид основни грађевински део који спречава непријатеља да продре у град. Зато зид треба да је што виши како се не би могло попети лествицама на њега и како се што теже може добацити стрела или

камен до његовог врха; треба да је од чврстог материјала (од камена) како би онемогућио пробој, а треба и да је дебело и по могућству фундиран на стени (и то тако да је ниво стене с унутрашње стране зида, у граду, виши од нивоа стене изван града) да би се спречило поткопавање. Такви градови и-

мају јаке подзиде за зидове и за куле који су само споља високи, док према дворишту града не морају бити нарочито високо надзидани (Звечан, Јелеч, Острница) — сл. 19. Испред самих зидова био је обично ров пред којим је могао бити и нижи бедем (макар зидић од побијених дрвених палисада).

Сл. 38 — Градска капија на Ресави (по Ђ. Вошковићу).

Сл. 39 — Скица тзв. „Деспотове куле“ на Ресави по најновијем списку Ђ. Вошковића.

То су биле препреке које су спречавале прилаз саме зиду. Зид углавном нема отвора, са његове горње ивице туче се непријатељ стрелама, камењем, врелом смолом итд. Да би непријатељ притом могао бити тучен не само с лица већ и са бочних страна, зид је појачан испадима — кулама. За-

то куле на зиду не смеју имати једна од друге растојање веће но што је дomet стреле и разних справа за бацање камена са куле. Зидови и куле имају по горњој ивици зупце иза којих се заклањају стрелци. Иза зубаца, по горњој површини зида, кроз све куле може се кретати, а горе се излази сте-

Сл. 40 — Улаз у „Горњи Сара“ у охридском граду (фото Уметн. музеј).

пеницама призданим уза зид или кроз куле (сл. 38).

На Оријенту куле су одвајкада биле најчешће четвртасте основе, на античким утврђењима било их је и цилиндричних. Обично се мисли да су средњовековне куле полигоналних основа из познијег доба. Куле су изнутра биле шупље, понекипут са целом страном, одозго до доле, према унутрашњости града биле отворене или само делимично затворене (сл. 21—25). Код нас су обично куле биле подељене на спратове дрвеним међуспратним конструкцијама а не сводо-

вима (сл. 28). Спратови су били ниски. Степенице у кулама биле су такође дрвене, ређе камене (сл. 38, 39 и 64). Само понегде има кула делимично засведених, обично у приземљу (Призренски град, Голубац, Смедеревски град сл. 24 и 140). Прозора, нарочито на спољним зидовима, није било, већ само уских мазгала. Ниједан кров куле није код нас сачуван, а свакако да их је већина кула имала. На турској слици Београда из 1456 г. све градске куле имају високе шиљасте четворосливне кровове (таб. VI). Постоји мишљење да су кровови, који су служили као

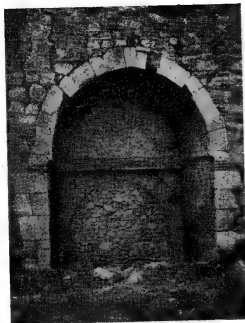
Сл. 41 — Источни улаз у горњи београдску тавару (фото В. Залетски).

атмосферска заштита кула у време мира, могли у време рата бити демонтирани да би се спречио пожар, а нарочито да би се на горњим платформама кула добило место за постављање ратних справа за бацање камена на нападаче.

Да би се могао тући и непријатељ који је дошао већ под сам зид, израђени су заклони избачени на консоле по кулама и зидовима. То су „мушарабије“ (што значи „нос за катран“) или „машикуле“. Те су „машикуле“ биле израђене прво за појединце и биле су дрвене, затим камене (таб. XVIII и сл. 38 и 39), и назад се постављају као непрекидне галерије целом горњом

страном куле или зида (сл. 27). Код наших градова не види се честа примена машикула, било зато што су горњи делови грађевина, на које се оне иначе постављају, срушени, било зато што их није ни било. Да би се ојачало подножје куле противу проваљивања, а и да би се начинио згодан одбојник са кога ће на нападача, који се озго заштитио, водоравно отскакати камење спуштено озго са машикула, то се подножје кула проширује косином у поље (код нас „Кула кнеза Лазара“ у Крушевцу, „Деспотова кула“ у Ресави и „Вршачка кула“ — сл. 169).

На градском зиду била је обично само једна капија — главна (понеки

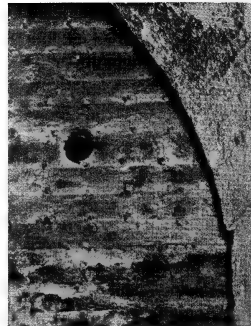

Сл. 42 — Кapija уз кулу у Смедереву граду. Сл. 43 — Кapija (доцније зашцaнa и погa затвopиa) глeдaнa сa унутaрњe стpaнe (фoтo К. Дeмeтa).

град је имао и какав споредан излаз — „потерну“). Код наших градова она није била истакнуто постављена нити нарочито наглашена. Понегде је појачавана кулама, тј. постављена уз једну или између две куле (Охрид, Ресавa) сл. 38, 40 и таб. V, док је понегде улаз спроведен кроз саму кулу (Вишеград, Крушевац, Соколац, Милешевац, Рам — сл. 52, 113, 118, 149 и 179). Понегде, улаз има за одбрану и машикулу озго (Ресавa, Београд) — сл. 38 и таб IV. До улаза, разуме се, могло се доћи само пешке или јашући (израда колског пута је избежавана, јер би овај могао користити и непријатељу), али је он био тако постављен према целој распореду и си-

туацији да је непријатељ имао да пређе што дужи отворен пут који је био тучен. Сама вратна крила се код нас нису сачувала, сем неких, храстових, из релативно доцнијег доба, која су споља обложена гвозденим плочама, прикованим клинцима са великим главама (као она данас на Београдскоме или Охридскоме граду — сл. 44 и 45). Кад би се врата затворила, осигуравала би се попречном гредом — „мандалом“ (од чега има више трагова на нашим капијама).

Од осталих новина, које су крсташини донели у Европу са Оријента, а које смо ми вероватно и раније непосредно од Византинца или са ближег Оријента примили, треба набројати

Сл. 44 — Гвоздени окована крила врата на београдској тврђави и сл. 45 — оклоп пробијен топовским метком (оба фотo К. Дeмeтa).

следеће: прво, „барбакану“, појачање дозидано испред капије која тако постаје као двострука; затим, део града који се немачки назива „цвингер“ (од латинског „singulum“ — појас). То је делимично или потпуно постављање још једног јаког спољног зида или дела града (код нас на Београдском граду, Ресави, Милешевцу). Има најзад и усамљених кула, избачених да контролишу обронке и прилазе граду који се са самих зидина не могу тући (Звечан, Прокупље, Милешевац, Марково Кале — сл. 116 и 125).

Распоред свих делова града, па према томе и облик основе целог гра-

да зависи од облика земљишта на коме је град изграђен и од могућности напада са појединих страна. Нарочито распоред кула зависи од овог другог услова. Према томе, основа града на вису има неправилан облик. Једино градови у равници и на заравњеним брежуљцима имају правилне облике основа, јер су ту све стране мање-више подједнако изложене нападу. Ту се најчешће копира стари римски и византиски облик четвороугаоника, појачаног кулама, обично округлим, на угловима. Код нас су то већином познији градови, из XV века, око Саве и Дунава.

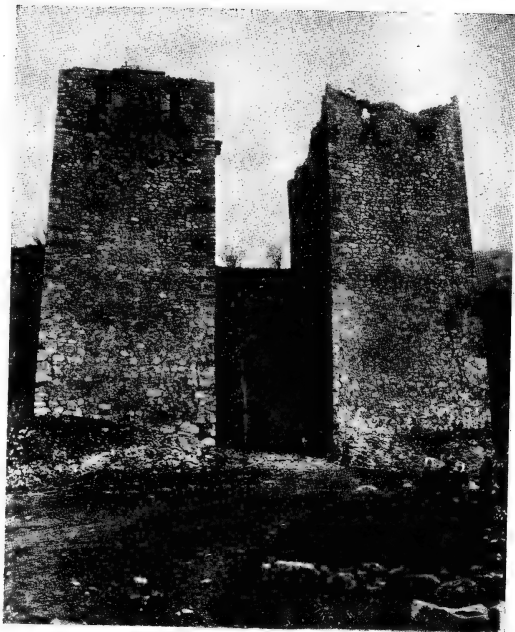

Tab. IV

СТАРА КАПИЈА НА БЕОГРАДСКОМ ГРАДУ

(Фото В. Завенко)

Ова капија, на с/м углу града, можда је још из времена деспота Стефана (изнад двоструког улаза ише се конзоле одбрамбеног балкона).

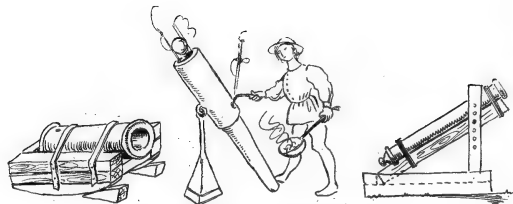

Tab. V

УЛАЗ У ГРАД РЕСАВУ

(Фото Б. Букичак)

Ресава је утврђен манастир, из почетка XV века, чији зидови представљају један од најлепших средњовековних српских градова.

Сл. 46 — Први топови, скице према старим бакорезима.

ВАТРЕНО ОРУЖЈЕ

Дали смо приказ основних карактеристика наших средњевековних градова из времена борбе хладним оружјем. Међутим, поменули смо већ да је у борби око тих градова настао један велики преокрет кад је уз хладно уведено и ватрено оружје и употреба барута као експлозива уопште. То је било у XIV веку. Нећемо улазити детаљније у појаву и развој самог оружја, довољно је истаћи да ватрено оружје замењује опруге и замајце додавањем примитивног оружја далеко јачом снагом експлозије барута, при чему се повећава пробојна моћ пројектила. Сем тога, експлозијом барутних мина руше се зидови и куле далеко ефикасније но простим поткопавањем.

Најстарије познате белешке помињу топове с барутом у Фиренци 1326,

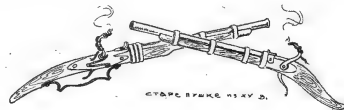
у Француској и Енглеској 1338, у Немачкој 1346 г. На Јадранском приморју помиње се у Дубровнику 1351 год. један мали топ — „spingarda“ (о нашим приликама има највише сачуваних докумената у дубровачком архиву; то вероватно нису једини подаци, али других домаћих писаних докумената у вези с том материјом немамо, нити су нам познати турски извори). 1352 послани су пак Млечани у Задар „оружје са којим се могу бацати стреле и кугле помоћу ватре“. У дубровнику се поње израда мањих топова 1363 а већих („бомбарде“) 1378 г. Дубровачки историчар Мавро Орбини даје (у својој Историји 1601 г.) један мало невероватан податак, наиме, да је кнез Лазар тучао „са ватром“ град Ужиче кад га је 1374 г. узео и у њему заробио Николу Алтомановића. Зна се пак да су Дубровчани већ од 1378 г. у велико усавршили ливење топова и израду барута и да су ове продавали владарима суседних балканских земаља.

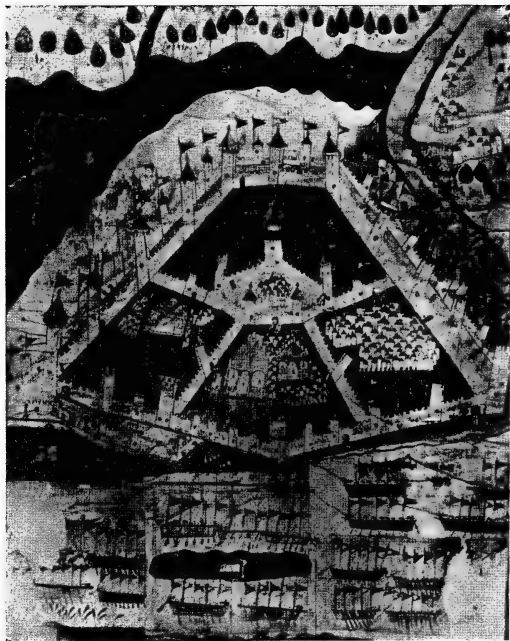
Међу првим купцима био је босански краљ Твртко, а 1386 г. је и Лазар склопио уговор са једним мајстором Дубровчанином да овај дође у Србију да му лије топове. Год. 1425 је деспот Стефан купио у Дубровнику 300 ливара барута, а 1435 купио је деспот Ђурађ један мањи топ за град Дриваст код Скадра. Ово су само ретки забележени подаци; међутим, употреба топова била је, као што ћемо видети, много већа.

За саме топове рекли смо већ да су најмањи називани „spingarda“, средњи „bombardella“, а већи „bombarda“ (код нас „дубарда“). Цеви су прво биле коване од гвожђа; касније су биле ливене од бронзе. Најстарије цеви су имале задњи ужи канал, где је набијан барут, који се палио кроз малу рупу „фаљу“ и предњи шири где је стављано ђуле. Испочетка су избацивале камене кугле а доцније ливена ђулад (која се у Дубровнику помињу 1451 г.). Ови разни пројектили служили су за рушење и пробијање зидова и кула. Највећи познати пројектил био је тежак 400 ливара, тј. око 140 кг. Ме-

ђутим. (такође већ око половине XV века), појављују се и „гренаде“ против живих циљева — људи. То су шупље ливене кугле напуњене барутом који експлодира (помоћу раније запаљеног фитиља) кад кугла падне међ непријатеље. Најстарији топови нису били на точковима већ на дрвеним лежиштима („седло“, „cavalletta“) — сл. 46. (Сви су ови подаци по М. Динићу: „Глас“, CLXXXII, 1940 г.)

Сем топова постојало је и ручно ватрено оружје. Прве пушке су изгледале израђене у Фландрији око половине XIV в. Оне се 1364 г. помињу у Италији а 1382 г. у Дубровнику. Из Италије и Дубровника увожене су пушке и у нашу земљу. Деспот Ђурађ је 1452 г. у борбама у Приморју употребљавао пушке. Наше народне песме помињу „танке пушке приморкиње“, „пушке млетачкиње“, „дефердаре кова млетачкога“, „танке брешке талијанке“. Но било је увоза ватреног оружја и са севера, јер се, такође у народним песмама, помињу „пушке даничкиње“, тј. из Даниџа.

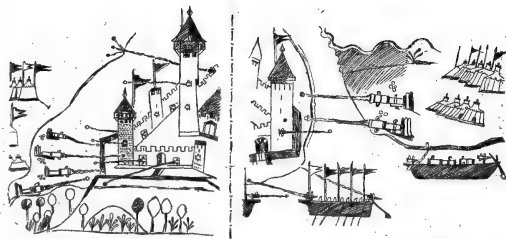

Таб. V.

БЕОГРАДСКИ ГРАД 1456 ГОД

(Фотографија из Г. Еленовића.)

Најстарији турски цртеж Београда који представља неуспешну покушај султана Мехмеда II „Освајача“ да заузме град. Борба топовима и шајкама.

Сл. 47 — Турски цртеж борбе топовима око Београдског града 1456 г. (по фотографији код Г. Еленовића).

БОРБЕ ТОПОВИМА ОКО НАШИХ СРЕДЊЕВЕКОВНИХ ГРАДОВА

Што се тиче употребе ватреног оружја у борби, Константин Филозоф је забележио да је деспот Стефан Лазаревић око 1426 г. отео од Босанаца неке топове а три од њих донео у Београд (од којих је један нарочито велики имао и своје име „Хлима“, а који је, може бити, исти онај кратки топ са пречником камене кугле од 52 цола, којег је путник Бертрандон де ла Брокијер видео у Београду 1433 г.). Мађари су 1428 г. тешко оштетили град Голубац (који је био у турским рукама) каменним куглама из великих топова; султан Мурат II је пак 1439 г. тукао град Смедерево топовима, те се град најзад предао; султан Мехмед II тукао је 1441 г. Ново

Брдо четрдесет дана из великих топова (а по другој верзији само опсадним справама) после опседа која је почела још 1439 г. и која је трајала две године, док се град није предао.

Мађари се хвале да су при првом турском нападу на Београд 1440 г. пушкама са барутом улили страх Турцима који дотле то оружје нису познавали, међутим, видимо да су Турци, ма да азијски коњанички народ, већ прихватили били ново ватрено оружје и с успехом га примењивали. Град Острвицу узели су Турци 1454 г. такође после бомбардовања топовима.

Приликом неуспеле турске опсаде Смедерева 1456 г. топове су употребљавали и опсађивачи и опсађени. Исте те године за напад на Београд изилили су Турци преко 200 топова од којих, кажу, 22 тона по 27 стопа (што је свакако претерано, јер би били преко 8 м дужине).

Сл. 48 — Стари дворес који претставља турски напад на Београд 1521 г. (из збирке Градског музеја).

На поменутом најстаријем турском колорисаном пртежу (данас у Цариграду), који претставља неуспелу опсаду Београда 1456 г. од стране Мехмеда II, види се борба топовима и њихова употреба како на страни опсађивача тако и на страни опсађених. Турци имају, види се, теже топове који нису монтирани на точкове већ леже на подлози од гред, а да би се парализисало трзање уназад због експлозије барута, одупрти су о снопове шипова побојених у земљу. На истој слици се виде мали топови постављени не само на високим кулама Београдског града већ и на „шајкама“, међу којима се одиграва читав битка на води. На једној се теретној шајци виде чак и резервни топови довучени а још неискрпани (сл. 47). На другоме старом дворезу, аустријском, опет из борбе

око Београда, али овога пута из 1521 када су Турци успели да га заузму, виде се опсађивачи са неким оруђем сличним пушкама или ручним топовима, у чамцима на води око града (сл. 48).

Сам барут, као експлозив, имао је и једну другу важну примену — то је било минирање опсађених градова; нападач је копао дуг лагум до испод зида или градске куле, и ту би упалио барутну мину чија му је експлозија отворала брешу за упад у град. Турци су 1453 г. одвели из Новог Брда рударе Сасе под Цариград да минирају зидове града, а како сами бележе, 1521 су, при заузимању Београда, оборили таквом мином једну градску кулу. Мађари су забележили да су још 1440 г., приликом ранијих борби за одбрану Београда од Турака, успели

Сл. 48 — Стари барорес који претставља излазак после приликом заузећа Београда 1521 г.

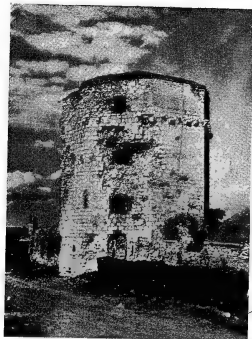
да једном мином начињеном од сумпора, смоле и сувога лишћа, баце у ваздух (!?) лагум којим су Турци хтели продreti у град.

Приказ борбе ватреним оружјем око наших градова допунићемо са још два-три детаља, како би се лакше разумела потреба прилагођавања новоме оружју старих средњовековних тврђава, њихових облика и дебелине зидова и кула.

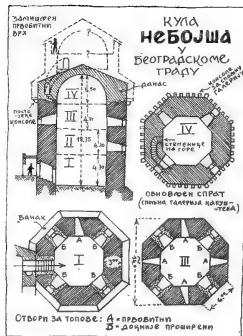
За напад на град војска је довлачила мање топове. Велики су пак топови често ливени под самим опседнутим градом (Голубац, Београд, Смедерево). Српски писац XV века Михајло из Острвице пише да је то био обичај код Турака. Зна се да је, на пр., Турцима под Београдом лио топове један

италијански мајстор-ливац; за другу напад на Београд Турци су излили у Скопљу неке бронзане топове.

Турци су уопште имали доста муче при заузимању наших градова. Београд је био двапут опсађиван (од султана Мурата II 1440 г. и од султана Мехмеда II 1456 г.) пре но што га је султан Сулејман заузео 1521 г. Па и после су га још неколико пута заузимали и губили. Нарочито је 1456 г. борба била огорчена. Турци су опсели Београд са свих страна, чак и са воде флотом од 200 шајки. После бомбардовања и јуриша они су успели да кроз подграђе продру и у сам град (већ поменути епизода са турским заставником), али су Београду довели помоћ Хуњаци Јанош — „Сибинјани

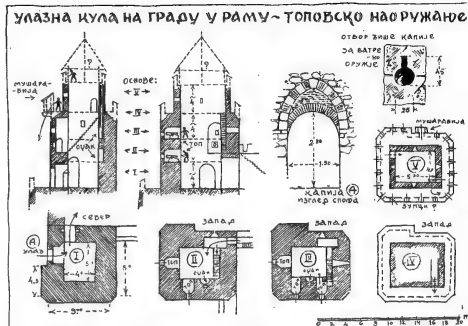
Сл. 50 — Кула данас звана „Небојша“, у Београдском граду (фото В. Зеленица). Сл. 51 — План куле, по Д. Јовановићу.

Јанко“ и папски легат Капистран. Њихова флота је разбила обруч турских шајки, које су биле повезане гвозденим ланцима, и тако довела помоћ граду (при чему је можда одлучујућу улогу одиграло четрдесет српских шајки које су, на брзу руку опремљене, испловиле из тврђаве). Турски јуриш је одбијен и сам султан Мехмед II (звани „Фати“ — освајач) при томе је рањен, те се са војском морао по-
вући. Турци су тада спалили своје преостале лађе и убојне справе, а оставили су чак и топове. О ефикасности дејства топова на зидове града можда је претерано, али је интересантно, сведо-
чанство Хуџади Јаноша, који пише да

после турског бомбардовања „Београд није више био град него поравњен као поље“.

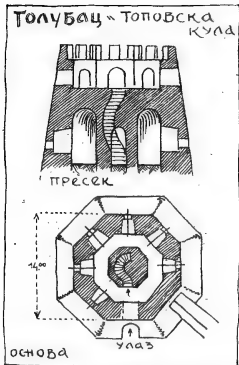
И трећа борба за Београд, она од 1521 г., била је драматична. Њу је верно записао султанов писар који је пратио Сулејмана „Величанственог“ када је овај јашући на коњу лично надгледао борбу. Град је бранило свега 700 људи. Турци су топовима порушили многе куле и зидове. Они су узели Доњи град и привукли топове на супротну обалу Саве и Дунава кака и на острву, те одатле тукли Горњи град. Пре-
но што су напустили подграђе, описа-
нени су га запалили да куће и матери-
јал не би послужили нападачу. Наро-

Сл. 52 — Архитектонска скица главне куле на граду Раму. Кроз приземље куле се у град улазило, два спрата изнад овога наоружана су топовима, а највиши спрат је ужи од доњег.

чито се кула „Небојша“ (стара, прво-
битна, у Горњем граду) добро држала. Сам Турчин бележи и ову епизоду: топови су били привучени близу; у једном тренутку опсађени су учинили испад и заузели највећи топ да би га онеспособили набијањем гвозденог клина у фаљу (рупу кроз коју се фетиљем пали барут у топу), но у томе нису успели. Турци су затим ископали лагум испод једне куле Горњег града, и најзад је бацили мином у ваздух (двадесет седмод дана опсаде), но ипак град нису могли на јуриш узети; он се предао тек после месец дана опсаде. Посада је по уговору била поштеђена и испловила је (сл. 49). Подаци по Гл. Елезовићу.

И око Смедеревскога града Турци су имали велике борбе. Град је 1439 г. тукао из топова султан Мурат, али се град предао, због глади, тек после три месеца. Пошто су га Турци били изгубили, Мехмед II није могао затим узети Смедерево у два узастопна покушаја 1453 и 1456 г.; узео га је тек при трећем покушају 1459 г. када град није више ни био бранен. Вредно је забележити да је град 1453 г. одбранило 6000 Срба под вођством Томе Кантакузена, брата Јерине, жене деспота Ђурђа, од, како се помиње, 20.000 Турака. 1456 г. деспот Ђурђ је такође био добро снабдео град храном и артиљеријом.

Сл. 53 — Турска топовска кула доживљава испред града Голупца. Отвори за топове распоређени су у два спрата, у средини су спиралне степенице.

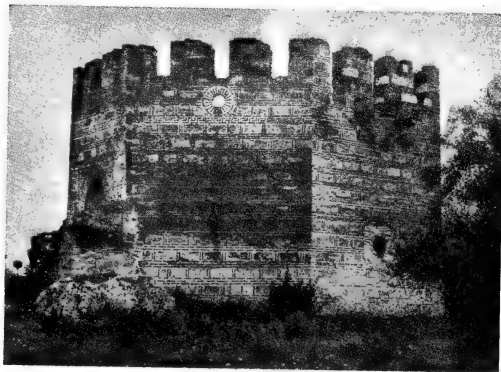
Ново Брдо је Турцима задало још више мука. 1413 г. град је без успеха опседао султан Муса; исто тако 1427 г. султан Мурат; тек при трећој опсади, која је трајала две године (1439—1441 г.), град се предао.

Да бисмо илустровани тадашње услове борбе, наведћемо супротно поступку Сулејмана 1521 г. са посадом Београдског града, поступак Мехмеда II са посадом града Ново Брдо, која се такође предала под условом да буде поштеђена. Међутим, султан је наредио да се побију све виђе-није старешине, млађе момке је по-

слао у Малу Азију за јаничаре, а 700 жена и девојака поделио је својим војницима.

Пошто смо у борбама око Београда поменули Србе Шајкаше потребно је посветити неколико речи и њима јер је њихова борба била везана за борбу и око других градова на Сави и Дунаву. Шајкашке одреде су образовали Мађари и нарочито их развили у борби против Турака. Срби су у тим борбама имали и своје засебне јединице и истакнуте вође, какав је на пример био Павло Бакин („Бакиневи двори“ на Венчацу). Шајке или „насаде“ (реч звучи словенски, међутим изгледа и пак да је мађарског корена) биле су дрвене лађе наоружане посадом од које је половина веслала а друга била стално под оружјем — наизменично. У почетку су те лађе носиле на себи справе за бацање камења, а затим и лале топове на врху (чак и на крми).

Поједини прибрежни градови су имали и своја ратна пристаништа. Тако је Београдски град по Бертрандону (1433 г.) имао своје пристаниште за 15—20 лађа, прокопано као залив у копно а које се затварало гвозденим ланцем између двеју кула (једна од кула која је штитила улаз у то пристаниште може бити данашња кула „Небојша“ у Доњем граду), но само пристаниште је одавно затрпано земљом — таб. XXXII. У граду Голупцу стационирала је турска флота (у којој је било и српских Шајкаша) од око 100 бродова. Бродова је било и под градом Сталаћем, јер је и Морава тада била пловна. Чиставе водене битке одигравале су се на

Сл. 54 — Турска топовска кула на углу Смедеревског града (фото В. Заленски).

рекама испред обалских градова (нарочито Харама, Голупца и Београда). Пре но што је израђен нов кеј на Сави под Београдским градом могли су се, још при изузетно ниској води, видети на обали испред градских бедема редови дебелих дрвених шипова, под воду побијених, који су спречавали непријатељским лађама да приђу бедемима.

*

Ове разне чињенице нисмо навели само зато да бисмо изнели историске

податке; ми смо уопште такве податке употребили само где је било потребно илустровати и објаснити улогу града, његову одбрану и напад. У овом случају то нас нарочито интересује с обзиром на разлику која постоји између борбе хладним и ватреним оружјем, како бисмо видели које је измене и какво ново прилагођавање та разлика налагала градовима после увођења ватреног оружја.

Уз ватрено оружје остало је у употреби и све хладно оружје кроз цео период средњевековне историје који нас интересује.

Разлика се нарочито истиче при бомбардовању градских зидова и кула ради рушења, док код тзв. живих циљева није било велике промене. Људи су се и даље, бар извесно време, могли заклањати иза заштитних зидова.

Артиљерија је у своме развоју имала углавном два ступња: пре ње је на примитиван начин бацано камење и остали тешки пројектили помоћу опруга и замајца, а после помоћу снажније експлозивне силе барута. Али та сила у почетку није још била толика да јој се не би могло одупрети све дебљим и јачим зидовима, а нарочито истим средством — против-артиљеријом. Сем тога, уз нову артиљерију остала су у примени још увек и многа стара оружја и начини напада и заузимања градова на јуриш; зато су још задуго остали и стари облици градских зидова и кула. Они су у почетку били само прилагођени новоме оружју.

Код нових градова грађени су много дебели зидови бедема и кула. То видимо, на пр., на граду Раму који је саградио Бајазит II, турски султан (од 1480 до 1512 г.) — дакле, већ у доба када су се у знатној мери употребљавали топови (сл. 127—128). На граду Голупцу пак видимо појачавање спољног појаса, дотада четвртастих кула, обзињивањем облим деловима, и то у двострукоме циљу: да би зидови били јачи и да не би равну површину излагали лету ђулета под правим углом, које тада најлакше пробија зид, већ да би оно склизнуло по облици зида и лакше се одбило (сл. 94). Затим видимо куле (углавном старог облика)

снабдеване изнутра нишама за топове, а споља малим отворима за топовске цеви. Овакве куле видимо такође на граду Раму (сл. 52).

Главна новина је пак израда специјалних топовских кула. Топови су убрзо добили већ толику брзину метка да нису више морали по великоме луку добацити ђуле (као стари „мерзери“ а у новије доба „хаубице“), већ су могли тући и „разантно“, тј. директно, скоро водоравно. Висина кула постала је излишна, јер није била потребна за што већи домет пројектила, који се и без те висине могао сада већ довољно далеко бацити, док су, напротив, високе куле постале само боља мета за гађање. Зато се нове топовске куле граде ниске, широкe и јаке. Оне су полигоналне да би се ђулад лакше одбијала и да би се са куле на све стране могли уперити топови. Такве топовске куле су данашња београдска кула „Небојша“ (која је првобитно имала мале отворе, па доцније, ваљда ради употребе већег оружја, показала се и потреба пробијања већих отвора) сл. 50 — 51, три полигоналне куле које су Турци доиздали на угловима Смедеревског града, двадесет година по заузећу, као и слична таква кула на дунавској обали са западне стране града Голупца, коју су такође Турци доиздали (сл. 53 и 54). Све су те куле постављене испред градова како би их својим топовима штитиле, пошто се показало да стари зидови и куле нису више сами кадри спречити прилаз непријатељу.

Много доцније, кад се артиљерија усавршила толико да јој никаква кула није више могла одолети, прешло се на потпуно нов систем утврђења, која скоро не виरे изнад површине земље како би претстављала што мању metu. Дубоки ровови и бедеми тих утврђења укупани су у земљу и тебо слој земље служи да умртви ударац

пројектила (постојало је више разних фортификационих система од којих је нарочито био чувен онај маршала Вобана). Но то је већ доба у коме нестаје средњевековни град онакв каквог ми разматрамо. Уместо њега појављују се с једне стране чисто војничке тврђаве, а с друге стране утврђени „дворци“ (немачки „Schloss“, француски „chateau“) владалаца.

Сл. 55 — Отвор за ручно изведено оружје, изнад капије на граду Раму (фото А. Ђ.)

Tab. VII

КУЛА ГРАДА СТАЛАТА

(Фото Б. Станислав)

у којој је 1413 г. српска посада изгорела брански град од султана Муса. У унутрашњости куле
виде се трагови дрвених опретава.

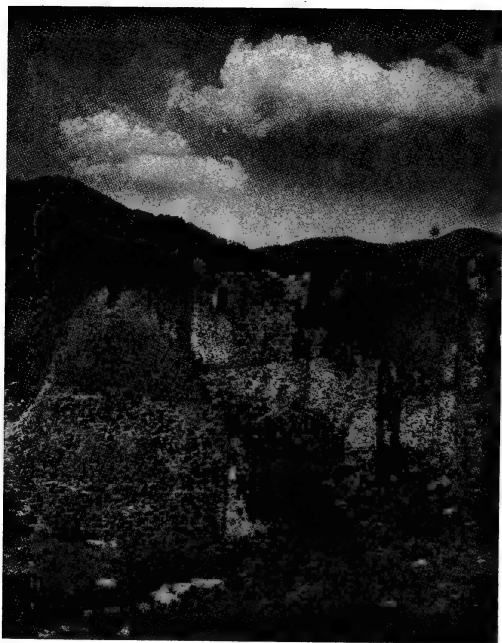

Tab. VIII

КУЛА ГРАДА КРУШЕВЦА

(Фото Б. Вуко-А)

Улазна кула у град кнеза Лазара и деспота Стефана. Једини остатак града, подигнутог око цркве
„Лазарице“, која је и данас очувана.

ГРАД МАТЛИЧ

(Слика Е. Еугенић).

Унутрашњост града. Лево остаци дворана. У средини острв доминан са вртима високо изнад земље. Десно у средини остаци градске цркве.

ПРОСТОРИЈЕ И СТАНОВАЊЕ У СРЕДЊЕВЕКОВНОМ ГРАДУ

Видели смо да је град био уствари тврђава која је најчешће бранила и насеље (подграђе, трг, рудник). Тежиште нашег приказа било је на граду као тврђави која се брани и око које се воде борбе, међутим, у градовима се и становало; додуше, у граду је претежно становала посада, а остали су становали у подграђу, под заштитом града. Та подграђа су имала донекле различит карактер, према томе да ли су била подграђа једног жупског града, те имала да приме у себе цео управни центар жупе или су била подграђа рударског места које је град само штитио, те имала да приме и рударску насеобину, колонију Дубровчана, царину итд.; најзад, било је подграђа уз тргове која је такође штитио град. Сва су та подграђа ницезла. То се десило због тога што су зграде у нашим средњевековним насељима биле тро-

шине, грађене или од дрвета или од лакшег мешовитог материјала.

Још Византинац Прокопије бележи у VI веку да Словени станују у дрвеним колибама далеко разбацаним једна од друге. То потврђује и арапски путник Харун бен Јахја (који је 880 г. прошао нашим крајевима идући из Солуна за Сплит). Навели смо већ сведочанство Ане Комнен с краја XI века, и Византинца Николе Акомината с краја XII века. Један путник кроз нашу земљу, чије име није остало забележено, пише 1308 г.: „У целом краљевству српском, поменутом, нема никаквих вароши; ипак у њему има много тврђава, мањих утврђена и великих насеља од три и четири стотине кућа од дрвета и брвана саграђених без икаквог одбраненог зида" („In toto Regno sc. Serviae prefato non est aliqua civitas, sunt tamen in eo multa castra, fortialicia et magne ville de tricenis et quadrigentis domibus de lignis et asseribus edificatis sine aliqua clausura"), а такође

Сл. 56 — Зид са прозорима дворане у „Маломе граду“ у Смедереву, према Дунаву (фото А. Д.).

и већ поменути Гијом Адам који 1332 пише: „Куће и палате краља и остале властеле подигнуте су од чатме и дрвета; нигде, сем у приморским латинским градовима, нисам онде видео палату или кућу саграђену од камена или од опеке.“ („*Edificia et palacia tam regis quam aliorum nobilium, sunt de paleis et lignis. Nunquam vidi ibi aliquid palacium sive domum de lapide nec de terra, nisi in civitatibus maritimis Latino-rum.*“)

Зграде за становање биле су, дакле, од лакшег материјала, што објашњава и чињеницу да скоро нигде код нас није сачувано остатака какве наше средњевековне палате. Да их је било,

свакако би се морали очувати већи остаци (као што је то на пр. случај са толиким црквама). Оне су могле бити и вишеспратне и простране, али нису биле зидане ни од опеке ни од камена, већ вероватно само као велике „бондручаре“ (зграде са скелетом од довених греда који је испуњен лаким материјалом за зидове).

Стари текстови помињу „палате“ или „полате“ (на пр., Доментијан пише да су Немања и Сава саградили у Хиландару „полати превелики“, а у оближњем манастиру Св. Симеона „двокроне и трокровне полате“; за Милутину забележено је да је у Хиландару

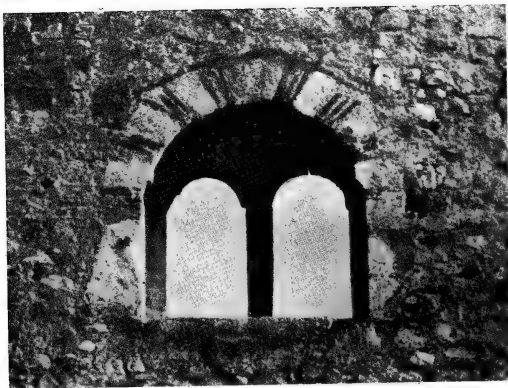

Сл. 57 — Зид са прозорима дворане, према укупности града. Виде се руке за граде, спрате на коме је била дворана (фото А. Д.).

саградио „многи полати царскије“ и најзад за Данила II да је у Магличу саградио више палата а у Јелашцима „двор са лепим и високим палатама“, најзад и Душанов Законик — чл. 51 — бележи „палате цареве“. Међутим, Ст. Новаковић је објаснио да „оно што се данас у нашим варошима зове кућама у старо време звало се палатама“, то је само разликовање солиднијих зграда од обичних кућа које су називане „клети“; или још: „палата је била оно што се после турском речи називало конак“.

Солидније грађених зграда било је само у манастирима и у тврђавама.

Чак ни владарски дворови нису у томе правили изузетак (поменули смо већ случај са Немањиним двором). Из XIV века је пак остао Кантакузенов опис двора у Паунима, из кога се види да је тај двор био уствари један скуп павиљона саграђених од лакше грађе, усред једног ограђеног дворништа. Историја помиње више таквих пољских двораца српских средњевековних владара (Сврчин, Пауни, Неродимља, Врхлаб, Дебри, Рибник, Брњаци, Некудим итд., овај последњи назива француски путник Бертрандон де ла Брокијер „ville champestre“), који су били без градова — неутврђени. Владарских дворова у

Сл. 68 — Један прозор дворана у „Малом граду“ у Смедереву (фото А. Д.)

смислу било западњачких палата, било цариградског дворца Влахери или деспотског дворца у Мистри) код нас није било.

Исто то важи и за читава насеља. Све је било грађено од дрвета или од лакше мешовите грађе. Старе античке вароши нису Словени преузели по доласку на Балкан. Они су их разорили и тако оставили. Неке се тек доцније обнављају. Нова своја већа насеља Словени задуго по досељењу још нису формирали. Цитирали смо шта о томе кажу савременици из VI и IX века. Византиски цар Константин Порфироген-

нит бележи пак у X веку читава листу нових насеља у Рашкој: Достиника или Дестиника (можда доцније Сјеница), Међуреч, Дрежњик, Љесник, Црнобуча. Он наводи да су то биле „тврђаве у којима се станује“ или чак „насељени велики градови“, међутим, ни трага од свега тога на терену више нема. Данашње Плевље је вероватно стара Брезница, Титиград — Рибница и Чачак — Градац.

Мало је дакле нових већих насеља тада основано. Прихваћена су и обновљена само нека ранија византиска. Већина пак вароши које данас

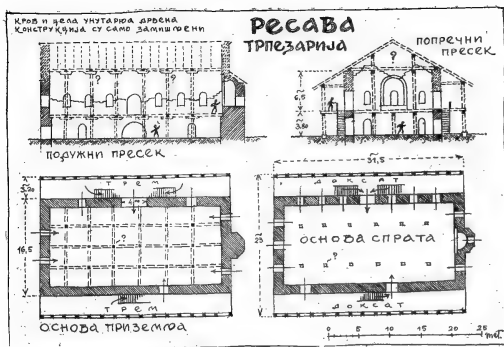

Сл. 69 — Један прозор дворана у „Малом граду“ у Смедереву (фото А. Д.)

имамо, развијена је тек у доба турске владавине.

Главни центри у Средњем веку били су градови. Становало се у њима и у њиховим подграђима, а изван њих по селима. За подграђа смо рекли да су једва још погледом сачувала трагове зграда. Ипак би од највећег интереса за науку било да се археолошки откопају подграђа старог Брскова, које је било значајно место у XIII веку, и Новог Брда, које је у XVI а нарочито у XV веку такође било једно од највећих места у држави. Ту под земљом још има доста остатака (сл. 178).

Да видимо сада шта је од просторија за становање оставило трага по градовима. Сваки од тих градова имао је обично по једну јачу и пространу кулу — донжон. Ту је вероватно, као на најсигурнијем месту, становао и старешина. Ове просторије у донжону биле су тесне и ниске, а прозора једва ако је било. У градовима Магличу, Сталаћу и Ресави очували су се на тим кулама остаци нешто више истакнутог улаза, који је био тек на спрату (сл. 69 и 70). Пред отвором је била платформа на консолама, до које су водиле дрвене степенце. Саме куле

Сл. 60 — Скица трпезарије у граду Ресави (по архитектонском списку В. Вошковића).

су имале готово увек само дрвене спратове, а такве су биле и степенице између ових (сл. 28 и 38). Једино кула у Крушевцу, она на врху Голубачког града, један хиландарски пирг и делимично „Деспотова кула“ у Ресави, имају зидане степенице у самој зиду (сл. 39, 64 и 111).

Висина спратова у кулама била је мала, често једва виша од човека. На врху такве куле у граду Голупцу и данас се види једна релативно мала одаја која је вероватно имала купат кров (због кога и носи турско име „Шешир-кула“ — сл. 64). Кула у Стаљу има такође нешто пространiju унутрашњост са већ поменути боље израђеним улазом на спрату (сл. 145 и

таб. VII). Крајња кула у самој врху „Малога града“ на ушћу Језаве у Дунав, код Смедерева, има изнад приземља уместо дрвене конструкције, камен, тзв. кугласт свод — кубе. Ова кула је одмах уз велику „салу“ и морала је бити нарочито утврђена (данас је за две трећине порушена) — сл. 24 и 143).

У тзв. „Малом граду“ у Смедереву налазе се једини видљиви остаци једног средњовековног двора. Град је троугласте основе а уза све три стране биле су припојене зграде, док је у средини између њих било мало дворште. Зграда уза зид према Дунаву имала је приземље (високо око 3 м) и спрат (висок око 4,2 м). Међу-

Сл. 61 — Прочеље са епиксом у унутрашњости трпезарије града Ресаве (фото Умичи, мџеј).

спратне и кровне конструкције свих зграда биле су дрвене. Изгледа да је и сама структура зграда била бондручна, сем зида зграде према Дунаву, јер је за овај искоришћен сам масивни спољни бедем града. Тај зид припадао је најмонументалнијој просторији за становање чији су трагови очувани у једном нашем граду. То су вероватно остаци неке дворане, можда оне „велике сале за аудијенције“ која се по млетачком запису налазила „у двору, тј. палати резиденције код Смедерева“ („sala magna audientie in curia sive palatio residentie apud Semendram“... како бележе Млечани) и где је потписан

1435 г. уговор између деспота Ђурђа и Млетака. Од те просторије сачувала су се само четири велика прозора на зиду који гледа на Дунав. Са унутрашње стране ти прозори имају у зиду простране нише, у којима су лево и десно камене клупе (таб. XI). Испод просторије било је приземље, а под и таваница њена били су од дрвених греда. Цела та „сала“ била је дуга преко 30 м (можда подељена у два дела) — сл. 57 и 143.

У дворшту града Маглича налази се такође једна велика дворана чија се четири главна зида (са вратима и прозорима) још држе, тако да се види да

Сл. 62 — Остаци зграда за становање у утврђеном манастиру Ресави (дмисо негичило)

је таваница била дрвена а кров двосливан. Ова дворана, која се састојала из подрума и спрата, имала је са стране још једну мању просторију (сл. 115 и 118). У истој двористи налазе се темељи још неких зграда, али се по њима не може ништа ближе сазнати. Поменули смо да је архиепископ Данило станао у граду Магличу (у првој половини XIV века) и да је ту био саградио једну „полату“.

У двористи града Ресаве (у чијој је средини манастир са црквом) налазе се остаци једне сличне просторије коју народ назива „књижицом“, јер је деспот Стефан ту имао школу за пре-

писивање књига, ма да ће то пре бити трпезарија. Спрат је лежао на дрвеним таванама, а просторија на њему имала је дванаест прозора и велику нишу-апсиду са једне уже стране. На спрат се излазило вероватно преко дрвене галерије, за коју се виде ослонци споља дуж зида. Зграда је данас у рушевинама (сл. 60 и 61). И у утврђеном манастиру Раваници била је једна велика трпезарија, чији су остаци постојали релативно доскора.

У Прилепскоме граду једна мања камена зграда, која је имала спратове и кров од дрвених греда, и темељи једне нешто веће (6 × 12 м) зграде.

Руски научник Гиљфердинг забележио је да је још 1857 г. у граду Звечану, на северној страни, постојала „краљева палата у рушевинама, саграђена од опека, на два спрата, са прозорима и вратима, а на унутрашњим зидовима видео се фреско-живопис“. Међутим, од те зграде више нема скоро ни трага (сл. 174).

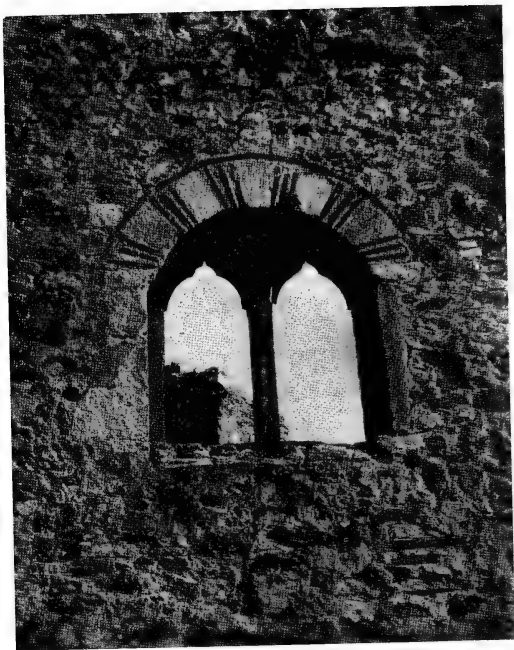
Остатака сличних просторија има још мањих у Јелечу и у Голупцу. У осталим нашим средњевековним градовима нема сличних већих просторија, али сваки од њих је у своје двористи имао извесне зграде за становање посаде и старешина, само би темеље требало тек рашистити и истраживати. Зграде које обухватају један једини велики простор, као какву дворану, имали су сви феудални западњачки градови.

У једној кули града Голупца била је смештена мала капела (изгледа за православно служење) — сл. 62 и 63. У неким другим градовима било је и засебно саграђених цркава (Звечан, Маглич).

Биограф Стефана Лазаревића, Константин, описао је двор деспотов у Београдскоме граду али се техничка слика из тога описа не може реконструисати. То је био утврђен замак на западном углу горње тврђаве, који је, по томе опису, имао седам кула. 1948 год. почето је са откопавањем његових темеља; засада је откопан само врло мали део.

То је углавном све што је од просторија за становање још остало по рушевинама наших старих градова.

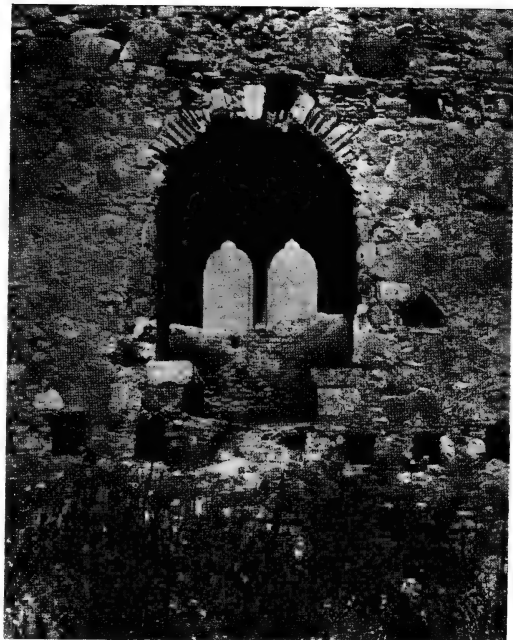

ПРОЗОР НА ДВОРАНИ У СМЕДЕРЕВСКОМЕ ГРАДУ

(Фото А. Ђ.)

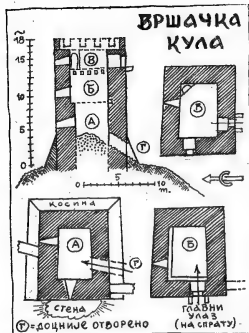
Таб. X
Изглед споља. Прозори имају „готичкиране“ објекне отворе, а врхунице су им проширене сивкама. Некада су имали и ковано решетко.

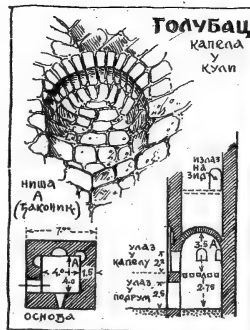
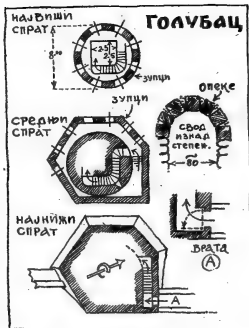
ПРОЗОР НА ДВОРАНИ У СМЕДЕРЕВСКОМ ГРАДУ

(Фото А. Ђ.)

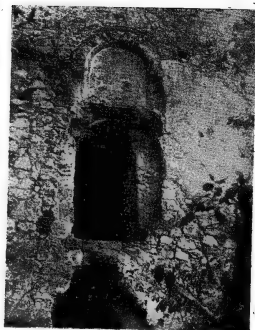
Таб. XI
Изглед изнутра. Један од ретких остатака феудалних дворана. У прозорском удубљењу изде се лево и десно камене клупе.

Сл. 63 — Вршачка кула (по Ђ. Вождовићу), и сл. 64 — највиша кула на граду Голубцу.
Типични „доскози“ са просторијама за спаљивање

Сл. 65 — Кула са капелом у Голубцу и сл. 66 — спољна страна улаза у капелу.

ТЕХНИКА ЗИДАЊА ГРАДОВА

Што се тиче техничке стране зидања градова, она је доста једноставна, ма да је била велика вештина сградити оне високе а масивне куле. Истакли смо да је првобитно једини грађевински материјал био дрво, али такви остаци нису сачувани и има само помена о њему. Иначе, главни је материјал остао камен а само каткад опека. У ређим примерима камен је обрађиван у правилне тесанке, што је чињено обично само за доватнике улаза, консоле балкона и машикула и слично; а често су и ивице кула појачане пра-

вилним зидањем (Ново Брдо, Сталаћ, Смедерево и још многи други).

Зидови су иначе обично рађени на овај начин: оба лица зида озидана су притесаним каменом, а средина зидне масе између та два лица испуњена је тзв. „трпанијем“, тј. ломљеним каменом измешаним са много малтера; при томе су свуда, по старом оријенталном начину (познатом још код Вавилонца), такви зидови појачани дрвеним гредама. Од тих греда образују се водоравни слојеви, као какве решетке састављене од уздужних и попречних греда. Данас се у народу та појачања од дрвених греда у зидовима називају „сантрачи“. Она слу-

же да повежу зидну масу, замењену са много малтера, и да јој одрже чврстину док се потпуно не слегне и малтер не осуши, стврдне и калцинизира. Та појачања су такође корисна у крајевима честих земљотреса, какав је био Оријент где су она и постојала. На утврђењима, пак, греде су начињене од солидне храстовине и намењене су првенствено томе да спрече зидове, испуњале од бомбардовања, пробијања и поткопавања, да се не раздвоје и сруше (један стари јеленски текст из времена много пре наше ере каже да су такви зидови тврђаве солиднији од камених јер се камени лакше дају растури). У многим русевинама старих зидова виде се и да-

нас дуги, прави канали, који нису ништа друго него лежишта тих давно изчезлих дрвених појачања.

Опека је на нашим старим градовима доста ретко употребљавана као искључив грађевински материјал (сем на неким градовима Војводине где камена нема, као Купинику, Земуну итд.), али се понегде употребљавала у редовима са каменом за грађење зидова. Иначе су њоме обично озидани луци и сводови, као и архиволте изнад ниша на фасадама. Ти сводови су понекипут виртуозно изведени (као на пр. онај завојити у доњој Голубачкој града — сл. 64). Узглед овде треба истаћи и један технички детаљ, који додуше може интересовати само

уже специјалисте, а то је да код нас има таквих сводова пресвдених по систему „кришака“ а не са радијалним спојницама, што је чисто оријенталан начин зидања (тзв. „из руке“) без икакве помоћне скеле (сл. 30 и 64).

Скоро ништа више не говори нам данас поближе о изгледу детаља наших старих градова. На пр., како су изгледали улазни мостови (од којих су неки морали бити и за дизање помоћу ланаца — „pont levis“, за такве мостове тврди Константин Констански да их је било на Београдском граду у првој половини XV в.), а нарочито како кровови на кулама. Рекли смо већ да су неке куле биле озго завршене равним терасама а по нивци имале зупце за стрелце, док су друге морале имати свакако и кровове. Донжони су вероватно увек имали такве кровове. На Западу ти кровови били су стрми и обично покривени оловом. Сви аустриски па и турски цртежи претстављају тако и куле Београдског града.

Навешћемо најзад и неколико старих српских израза у вези са зидањем: зид се, на пр., називао „стена“, трем са аракадама називао се „клубучина“, многе остале речи су стране, неке су персиске, као на пр. „хемер“ — свод (што долази од „камар“); „чардак“ је такође персиска реч која значи „четири стуба“ (дакле трем); кубе је арапска реч („к'мбе“) као и „кула“, „цигла“ (каже се и „тугља“) долази од латинског tegula (али можда тек преко немачког); „мајстор“ долази од magi-

ster; „неимар“ је турска реч која значи зидар — архитект, итд.

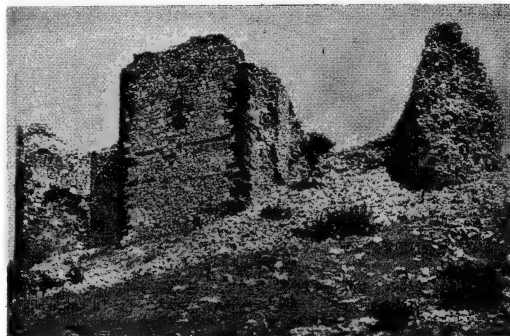
ЕСТЕТСКА ОБРАДА И ОПШТИ ДЕТАЉИ

Тешко да се од градова тражило што друго до да буду солидне тврђаве. Свако улепшавање на њима, ако чак и не би ишло на рачун њихове снаге, изгледало би неумесно и неозбиљно. Па ипак, на појединим од њих налазимо и такве тежње. На пр. луци изнад капија понекад су украшени опеком (Смедерево — сл. 68, Рам); изнад њих има понекипут и ниша у којима су ваљда биле фреске или натписи; изнад улаза у донжоне, на спрату, скоро по правилу има таквих ниша (сл. 69). На кули у Сталаћу тај улаз је нарочито истакнут. У унутрашњости његовог отвора има маланог украса на малтеру свода (сл. 70).

Зидови самих кула понекад су украшени шарама од опеке (Смедерево, сл. 71 и 73). На кули у Сталаћу и у Раваници су, по каменом зиду, намалани чак и лажни редови опека (сл. 74).

Што се тиче архитектонске обраде зграда по градовима она је пре свега утилитарна. Грађевине су данас све у рушевинама те се њихове првобитне фасаде више не разазнају. Код највећег броја изгледа да су оне биле просто каменом озидане, ређе споља и малтерисане.

У нашој црквеној и манастирској архитектури из тога доба код нас ретко се углавном три стила: у тзв.

Сл. 67 — Уграсно озидана кула — каменом у две боје, на граду Ново Брдо (фото Уметн. музеј).

„рашкој“ стилској групи, спољни украс црква ослања се највише на „романски“, западњачки стил; у архитектури споменика са Косова и Метохије, која је била под јачим утицајем византиске уметности, доминира шарање фасада наизменично постављеним каменом и опекама; исти начин обраде фасада види се и на архитектонским споменицима у Македонији; фасаде црква тзв. „моравске“ стиласке групе обрађене су на један особит начин, на коме су комбиновани многи претходни елементи, источни и западни али са много примеса оријенталних (нарочито јерменских и грузинских) мотива резаних у камену. Од

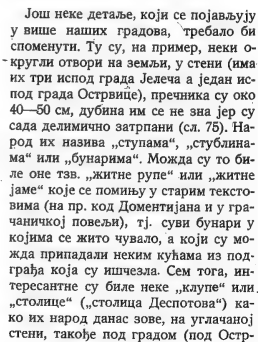
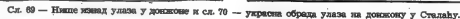
свега овога на зградама по градовима видимо само византиски начин шарања архивола изнад отвора, помоћу опека. На утврђеном манастиру Хиландару у Св. Гори има таквих мотива на пиргу Св. Саве и на фасадама манастирских конака (таб. XXXV). Велика сала у смедеревском „Малом граду“ има четири тако украшена двојна прозора („бијоре“), са колонетом између њих. Отвори пак тих прозора нису лучни већ „готски“ у врх сведени (сл. 59 и таб. X).

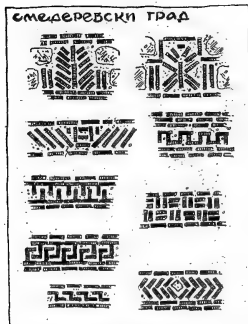
На деловима Смедеревског града и на граду Раму, који су Турци саградили, у великој мери је примењена опека мешана са каменом, начин

О унутрашњем уређењу зграда за становање, нарочито о намештају у та стара времена, не зна се засада скоро ништа. По Јиречеку, било је столова

Познати су „одар“ и „постеља“, који су били дрвени, или се само прости-
рало за спавање по поду (као што се
то и данас понегде чини). За осветље-
ње је у скромнијим приликама упо-
требљаван луч и „жижак“, а у богати-
јим лојана и воштана свећа (луч је у
Дубровнику употребљаван и у XV ве-
ку, а у нашим се селима још и данас

Сл. 70 — Шарљане опекама узиданим између камена на Смедеревском граду. Сл. 71 — Ризне камене консоле за одржавање балкона.

вицом, под градом у Прокуљу и под Јеринином градом — Ковином — сл. 76 и 104). Може бити да су то била седишта властелина при држању екупова и сабора под ведрим небом (Јиречек каже: „Зборно место — збориште — било је под ведрим небом, са примитивним седиштима од тесаног камена“).

*

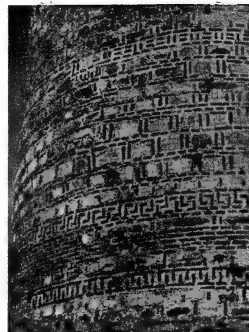
Што се тиче натписа на самим градовима, који би нам дали какав ближи историки податак о томе ко је и када зидао град, њих има врло мало: на кули Смедеревског града, тзв. „Ма-

лога града“, узиданом опеком је израђен натпис који вели:

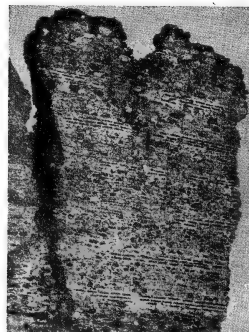
ВЪ Х(мѣстѣ) Д Б(ога) Д Б(ога) ГОВЕРНН АЕО
ПОТЪ ГУРГЪ Г(осподи) НЪ СРЪБЛЕМЪ Н
ПОМО(ж)у ЗЕ(м)СКОМУ ПОВЕЛЕННЕМ
КЕТО СЪЗНАА СЕ ГРАА СЪН ВЪ ЛЪТО 544Н

— Четири последња слова значе годину 6938 „од постанка света“, како се у Средњем веку рачунало, што, кад се преведе на данашњи календар, даје 1430 као годину зидања Смедеревског града. Натпис је дуг 10,65 м а слова су му висока око 46 см (сл. 78, 79 и таб. XIV).

На кули пак манастира Раванице, преко слоја малтера, написано је првеном бојом која се већ скоро отрла

Сл. 73 — Шарљане опеком на кули Смедеревског града (фото К. Денић). Сл. 74 — Опеке насликане црвеном бојом на камену куле града Сталаћа (фото А. Д.).

(цео натпис је дуг око 4 м а слова су висока око 20 см):

ААЗАР ХТНТОРЪ СВЕТАГО МЪСТА СЕГО

(по Ј. Стојановићу „Записи и натписи“, јер је данас немогуће прочитати сам оштећени оригинал на кули).

На једном камену, који се данас чува у Нишком музеју, а који је био надвратник изнад улаза у град Копријан (сл. 77), стоји урезано (после два уводна реда):

АЗЪ НЕМААА СЕ(О)НЪ КАЗНЬЦА БОГАНА
СЪЗНААХ СЪН ГРААЪ КОПРИЈАНЪ ГОА...
ВЪ АНИ Б(О)ГОВЕРНАГО Г(ОС)ПОД(О)НА МН
КНЕЗА ААЗАРА ВЪ ЛЪТ(О) 56П(О)

Натпис потиче вероватно из 1372 г. (М. Марковић „Старинар“, 1937 г.)

Овај је камен нађен у Нишком граду, где је донесен као грађа. Не зна се пак да ли је донесен са рушевина „Курвинграда“ или са „Градишта“ код Мерошине (на Добрич пољу зап. од Ниша).

Постојала би још два-три натписа о зидању старих градова. То је прво мермерна табла (око 60—80 см величине), коју је деспот Ђурађ Бранковић узидео на једну кулу Цариградског града према Мраморном Мору. Ову кулу он је обновио као прилог одбрани Цариграда од Турака. Слова су била грчка, бронзана (величине око 4

Сл. 75 — „Стубленик“ (можда житица Јана), под Острицом (фото А. Д.).

см), али су ишчезла. По Ст. Новаконићу први натпис у преводу гласи:

ОБНОВИ
СЕ ОВА
КУЛА И
ЗИДНО ПЛАТНО
ОД ЂУРБА
ДЕСПОТА
СРБИЈЕ
ГОДИНЕ 1448

Ова се плоча данас налази у цариградском музеју. Друга плоча је на једној другој кули, окренута према копну, јако је оштећена, а са допуну гласи (у преводу са грчког):

ОБНОВИ СЕ ЗИДНО ПЛАТНО
ОД ДЕСПОТА
СРБИЈЕ 1448

Најзад, такође на тујој територији, постоји на одбраненој кули манастира Риле натпис изведен узиданом опеком који гласи:

ПРН АРЪАМЕЪ П(о)с(е)б(е)на прѣвѣсѣаго
СТЕПАНА АУШАНА КРАЛИА СЪБЫАА СЪН
ПНРГЪ П(о)с(е)б(е)а(а)нѣ прѣтосебаст ХРЕА
СЪ ТРУАОМ БЕСНКОМ Н ЕКСОАОМ С(е)с(е)
Т(е)м(у) О(с)ѣцу НО(а)ну РЫЛ(е)КОМУ Н
М(е)Т(у)РН Б(е)жн НАРЦАДЕМЪН ОСТЕ
НОВЕНЦА В Л(е)с(е) С(е)МТ НН Е

што значи да је Душанов протосебаст Хреља подигао 1335 г. овај пирг као одбрану Рилског манастира, који је такође он саградио.

И то је све што на самим градовима имамо записано о њиховој историји. Ти су натписи ипак веома значајни, нарочито онај смедеревски који је по својој декоративности и огромним размерама јединствен ваља на свету.

ПРИЛИКЕ ПРИ ЗИДАЊУ И ЧУВАЊУ ГРАДОВА

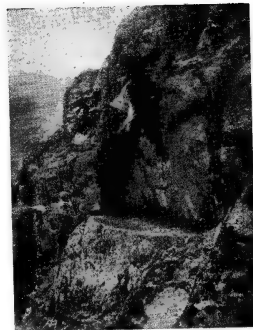
Најзад, неколико речи о приликама под којима је извођено зидање и одржавање средњевековних градова и зграда за становање у њима.

Још су римски закони обавезивали грађане сваког града да одржавају и појачавају зидове (градове су подизали владалац или држава). У Немачкој и Француској Средњег века било је слично и то не само за грађење већ и за одбрану. Тада су често за хитне ра-

дове грађани терани и на кулук (код нас „заманицу“).

Сем закона, наши писани документи су доста оскудни. За зидање града постојао је средњевековни тачан назив: „градозиданије“. Члан 127 Душановог Законика каже: „За града зиданије, где се град обори или кула да га направ граждане тогази града и жуле што јест предел тога града“. Но у једној повељи Душан чини изузетак за један манастир речима: „Да црквени људи не зиђу града“. Једна повеља кнегиње Милице из 1395 г. такође ослобађа неке сељацима од „грабе“. Деспот Стефан наређује у једној повељи 1427 г., ваља неким раније ослобођеним сељацима, а свакако због све веће потребе обезбеђења пред навалом Турака, да су дужни „поћи на зиданије Белграда“. „Градозиданије“ је иначе било једна од замашних „работа“ и сама су извесна села, која су била поклоњена појединим манастирима заједно са људима и њиховим обавезама, бивала ослобођена и тих обавеза према владоци и држави.

Стражарење пак на самоме граду било је друга обавеза звана „градобљуденије“ (по грчком „цаконство“ или „парамун“), што смо већ поменули. Дубровачки трговци у Призрену молили: су већ раније Дечанскога, а

Сл. 76 — „Крст“, у камени урочина, под Острицом (фото А. Д.).

1332 г. моле и Душана да им дозволи да сами чувају тврђаву града Призрена, како би им роба била сигурнија. Обавезе дубровачких трговаца прецизирају кнез Лазар и Вук Бранковић речима: „И кон си је Дубровчанин забаштинио у Новом Брду т'зи да зиђе град и да чува, кон ли су гостије а несу се забаштинио да им е на воли што

АЗЪ НЕНА СЪН КАЗНИЦА БОГАНА СЪЗНАА СИГРАДЪ КОПРЪИЪ ГОДА
ВЪДНІ БЛГОВЪРНО ГНАМН КНЕЗА ЛАЗРА ВЪЛЪ ? СР

Сл. 77 — Део натписа са града Копријана, урезак у каменом надгробнику.

† ВЪЛЪБЪГОВНА ЕСПОТЪГРГЪ
МЪПОВЕЛЕНЕ МЪЕРОСЪРНА И

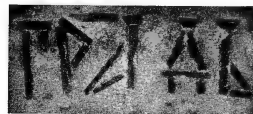
10.65 м.

Сл. 78 — Натпис на тзв. „Бурџевој“ кули на „Маломе граду“ у Смедереву.

им годе“ (тј. градове су — разуме се поред домородаца — зидали, оправљали и чували само забаштињени страни трговци, а осталим привременим становницима било је остављено на вољу хоће ли или не то чинити). Забележено је пак да су се Дубровчани на више места истакли у борбама за одбрану градова: Дубровчани пишу деспоту Стефану о храброј одбрани Новог Брда 1413 г. од стране њихових људи... „они добри људије вјеру показаше негледаје страха стреле и сабје турске ни прједбе (претње) срдитога цара Мусије Турком Ново Брдо убранише и бранили би сваки град господства ти где би им се пригодило како то и Дубровник где им је кућа“.

Но нису то Дубровчани чинили само као трговци, они су били приморци, а приморци су одувек били познати као добри мајстори за зидање каменом. Тако Бурађ Бранковић са њима склапа уговор о зидању Смедеревског града, у коме су одређене и зидарске наднице мајсторима (ма да су при зидању истога града претекније учествовали Грци-Византинци под вођством Кантакузена, брата Гркиње Јерине, жене Бурђеве, што се види и по византиском начину шарања опском). Дубровчани су затим били познати и као специјалисти за зидање цистерна за чување воде, како смо већ поменули. Цамблак нарочито помиње „од поморских начелници з’даница“ код нас.

О зидању осталих зграда, као што су биле и поменуте зграде за становање по трговцима и манастирима, додаћемо још неколико речи. Постојала су читава села мајстора зидара, као на пр. село Драга у жупи Јелашци, које је припадало Банској. Забележена су и имена појединих мајстора: у Душановој повељи манастиру Св. Арханђеља код Призрена, помињу се „з’дци“

Сл. 79 — Реч „Град“ из натписа на кули у Смедереву (пре чишћења од наслаганог насипаног мајстара). — Фото С. Ненадић.

ТНЪСРЪБЕЛЕ МЪПОМОЮРЕСКО
СЕ ТРА ДЪСЪВЪЛЪСЧАН

Натпис је изведен ослесима узиданом насипање између камена на фасади куле.

(зидари) Петрош, Воислав, Срдан, Нос и Воихна, које је Душан довео из села Пнуће код Раса у село Љугоглаву код Призрена и обдарио их властимама, пошто су завршили посао при зидању цркве Св. Арханђеља и доњег дела тврђаве Вишеграда.

Међутим, главна радна снага при зидању градова (сељаци-меропси) била је бесплатна, на што су разни стари закони обавезивали, и то не само „ако по греку погори манастир“ (када су на новим зградама били дужни радити и отроци и сокалници) већ уопште при сваком зидању кућа и зграда манастира и властеле, што се онда звало „кућезиданије“, „грађеније кућ и дворов“, „граднија работа“ или „градеж“. (Чл. 128 Душановог Законика наређује: „Господин цар кади има си на женити или крштеније и буде му на потребу двор чинити и куће, да svakоме мал и велик“.)

Из свега овога излази да је народ био дужан пећи креч, довлачити камен, дрво, песак и остало, тј. давати за то снагу и кола као и помагати при зидању; стручну страну самога зидања изводили су свакако мајстори каменоресци и зидари. Византиски цар

Кантакузен забележио је да је Душан зидао град Бер у јужној Македонији сабравши 10.000 људи из разних земаља (који су логоровали изван вароши, а саграђене су тада две велике и три мале куле и израђен је ров око града). Из хрисовуља пак деспота Стефана види се да је он за „зидање“ (или пре оправку) Београдског града после 1403 г. довео сељак из краја око Параћина. То терање сељака да раде, па често и далеко од њиховог села, звало се „агон“ (од глагола гонити — згонити).

Изгледа да су у почетку XV века, пред опасношћу од Турака која је постајала све већа, зидани многи нови градови (Василије Марковић пише, на пр., „деспот Бурађ Бранковић сави-

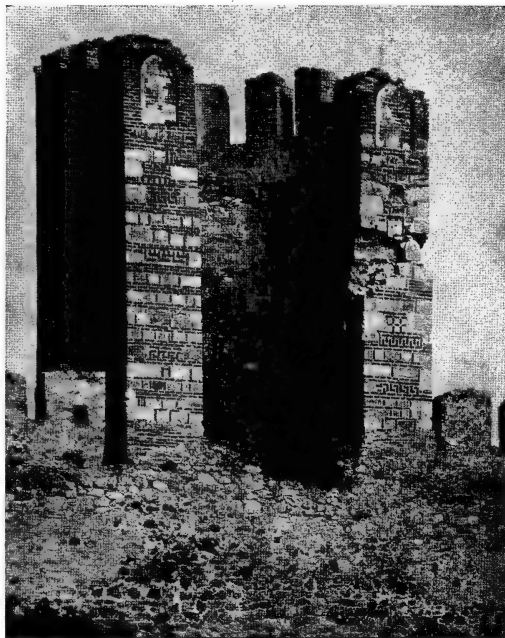
Сл. 80 — Слова З Ц и И која значе 1430 годину, са натписа на кули у Смедереву (после чишћења од насипаног насипаног мајстара) — Фото С. Ненадић.

дао је много градова и тврђава“) и у журбану оправљани стари градови (међу којима Острвица и Борач), па се отуда тако много кулучило.

Но то кулучење тешко је падало сељаку, а кулучило је и старо и младо. Легенда каже, на пр., да би се што пре сазидао Смедеревски град употребљено је готово камење са околних градова (ваљда Ждрела на Млави, Браничева и остатака античких вароши Монс-Ауреуса, Маргума и Винациума) и да су били постављени непрекидни нивои људи и жена који су додавали камен из руке у руку све до Смедерева. Сви су ти људи били отргнути од свог живота и рада и кулучили годинама. То кулучење и његове последице приказао је народ; ни песник у песми „Старина Новак и кнез Богосав“ стиховима:

„Кад Јерина Смедереву град,
Па пареди меше у аргатак,
Аргатових три године даша,
И ја вукох дрваље и камење,
Све уз моја кола и волове,
И за пуно до три годинице,
Ја не стекох паре ни динара,
Ни заслужић на ноге опалик!
И то бях јој, брете, опростио.
Кад сагради Смедерева града,
Онда стаде па и куле зида,
Позваљује куле и певчере,
Па наметну намет на вилајет,
Све на кућу по три житре злата,
То је, брете, по триста дуката!
Ко имаде, и предаде благо;
Ко предаде онај и остаде;
Ја сам био човек сиромашан,
Не имадох да предадем благо,
Узех будак, с чим сам аргатово,
Па с будаком одох у хајдуке,
Па се није задржат не могох
У држави Јерину проклете.“

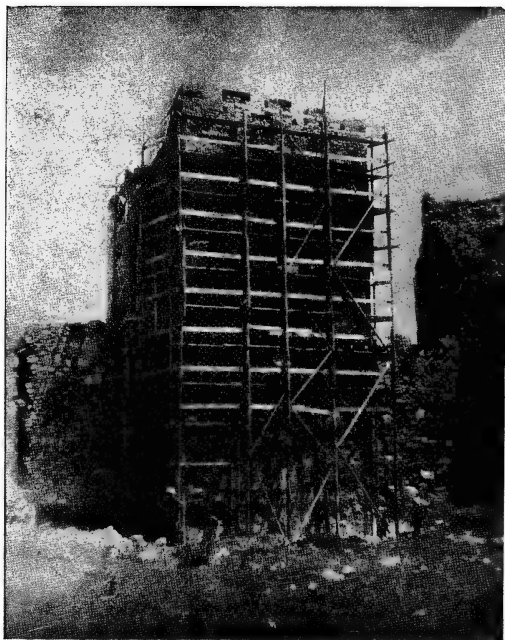

Tab. XII

КУЛА ГРАДА СМЕДЕРЕВА

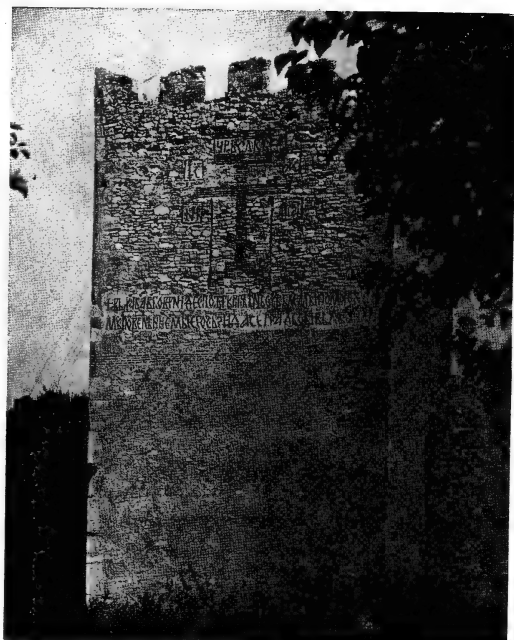
[Фото В. Златоски]

Једна од кула Смедеревског града, украшена при зидању шареним помоћу опека. Горе на кули и доле на земљи виде се заклаони за стрелце.

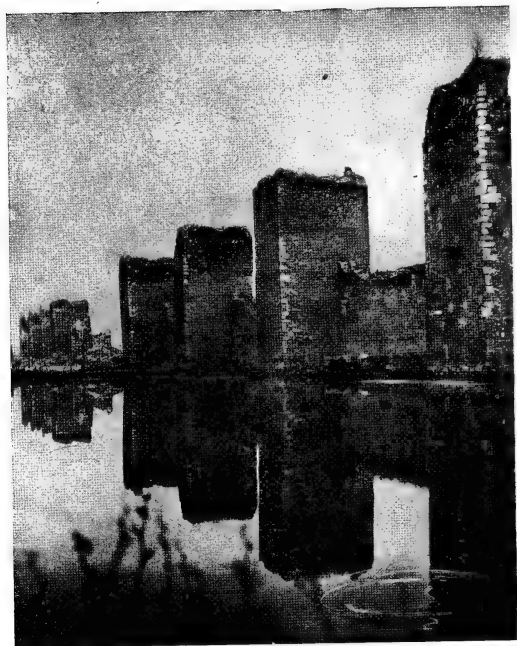
Таб. XII РАД НА КОНСЕРВИРАЊУ НАТИСДА НА СМЕДЕРЕВУ (Фото А. Д.)

Натпис о зидању града, који је био јако оштећен и морао је потпуно променити, списао је и осветлио Зајед за заштиту споменика културе НР Србије, редовним предузетим у лето 1946 год.

Таб. XIV НАТИПС НА КУЛИ У СМЕДЕРЕВУ (Фото В. Јаковљевић)

На кули „Малог града“ у Смедереву исписан је, помоћу уздавачког опека, натпис који каже да је град савирио десетоту Вураћ 1490 године.

Таб. XV

СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД

(Фото А. Д.)

Страна према данашњој вароши (за време поплаве). Две куле и зупци на осталим кулама и зидовима оруштени су при експлозији муниције 1941 год.

II

ПОЈЕДИНИ СПОМЕНИЦИ

Досадашње излагање обухватило је оно што је опште за све средњевековне градове. Сада ћемо дати приказ појединих најзначајнијих споменика.

Рекли смо већ да су данас ти средњевековни градови сви без разлике у рушевинама. Многи су чак потпуно ишчезли као грађевине и само темељи обележавају место где су се некада дизале куле и зидови. Целокупна листа свих споменика изнела би преко 200 имена. Но у овој књизи, која је намењена и широј јавности, не бисмо опширно могли приказати све споменике. Један велики број не пружа више довољно материјала да се из њега може реконструисати каква било ин-

тересантна слика, па ни чисто научна. Како циљ ове књиге није само у томе да изнесе све познате историске податке, него да објави преглед досад прикупљеног материјала који би могао приказати облик и стање у коме се данас ти стари споменици налазе, то смо приликом састављања пописа споменика поступили на следећи начин:

Прво смо поставили листу средњевековних градова на територији данашње НР Србије, издвојивши притом у засебна поглавља оне на територији АП Војводине као и оне на територији АО Космета. Затим смо дали листу најзначајнијих градова са

данашње територије НР Црне Горе, и најзад смо дали градове са територије НР Македоније. Као што је већ у предговору речено, нису обухваћени неки градови, мада су били на територијама средњевековних наших држава и играли видну улогу у историји наших народа (као на пр. Скадар, Дривост, Стои и још неки други) али који нису данас на територији Србије, Црне Горе и Македоније, на које је ограничен наш приказ (изузетак чини једна слика пирга Хиландара); такође треба приметити да је приказ

градова у Војводини кратак јер постоји о њима засебна публикација.

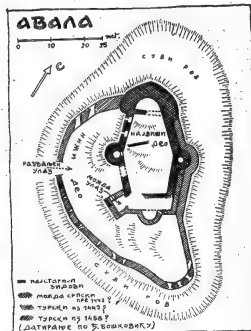
У оквиру пак те уже поделе саме смо споменике поставили азбучним редом (у свакој групи), јер се хронолошки ред засад не би могао одредити пошто се за многе објекте не зна тачан датум постанка. Значајне споменике смо укратко и приказали, а остале смо само побројали, стављајући свуда податке помоћу којих се могу наћи на географској карти, приложеној на крају књиге (отстојања су дата у км ваздушном линијом од најближег већег места).

1 — СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ НР СРБИЈЕ СА АП ВОЈВОДИНОМ И АО КОСМЕТОМ

А) ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ НР СРБИЈЕ

АВАЛА, јужно од Београда. Средњевековни град ЖРНОВ или ЖРНО-ВАН који су Турци (Ходи паша) обновили 1442 и 1458 г. после неуспелог напада на Београд. Реч „Авала“ значи

на турском „сметња“ (тј. град за узнемиравање Београда). Тврђава је имала првобитно правилан издужен облик са четири куле, од којих је северна, према превозу, била управо „штит“ а не обична затворена кула. Град је био више пута преправљан, тако да је добио са југа и запада проширење („двигер“). Око града је био ров. Првобитни град подигнут је у доба употребе хладног оружја; доцнија делови су већ из времена ватреног оружја. Рушевине града су 1934 г. ба-

Сл. 81 — Антонијеви сновак града на Авали и сл. 82 — Архитектонска скица основе града (по Ђ. Вождовићу).

Сл. 83 — Град Жрнов на Авала, пре 1934 г. (фото „Уметн. музеј“).

цене у ваздух да би се на томе месту саградио споменик ратницима из 1914—18 г. (Литература: Ђ. Бошковић, „Старинар“ 1914 г.) — сл. 81—83.

АНИШТЕ, ист. од ушћа Љига у Колубару. Незнати остаци.

АТАНАС, 8 км ј/и од Пирота (код села Крупца). Остаци града.

БАБА („град Орловића Павла“), 10 км ист. од Параћина (остатке је још видео Ф. Каниц, данас их више нема).

БАКИЋЕВИ ДВОРИ, на брду Венчацу ист. од Крагујевца.

БАЧИНА, 4 км зап. од Варварина.

БЕЛА СТЕНА, југо-ист. од Ваљева.

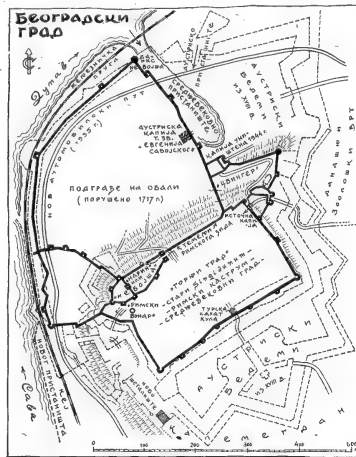
БЕЉИН, у Мачви (код села Владимирици). Нишчеао.

БЕОГРАДСКИ ГРАД, један од највећих наших средњевековних градова, саграђен на платоу изнад састава Саве и Дунава.

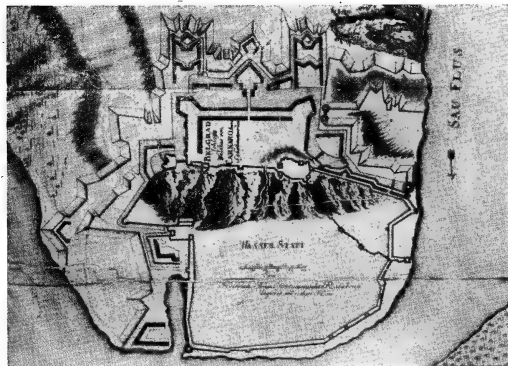
Још су Келти у времену IV—III в. пре н. е. вероватно саградили прву одбрану свога Сингидунума. Пошто су Римљани заузели Београд изградили су (за Трајанова или Адријанова времена) у почетку II века свој каstrум правоугаоног облика (чији се остаци и данас још виде у темељу севернога зида на нивици обронка, као велики правилни тесаници). После Рим-

љана Београдом су управљали Византинци, који су се дуго из његових зидина одупирали разним навалима кроз цело време Сеобе народа. Затим су Београд разарали Хуни (у V веку) и Авари (у VIII веку) и град је једно време био напуштен. Вероватно у то време населили су овај крај и Слове-

ни. У IX веку јавља се први пут словенско име БЕЛГРАД. Град су тада држали Бутари, потом су га узели Византинци. Забележено је затим да су 1124 г. Београд преотели од Византинаца Мађари, али, како га нису могли одржати, порушили су га при повлачењу и пренели камен у Земун (где

Сл. 84 — Шематична скица основе Београдског града. (Средњевековна основа утврђена је јаче црною а доцнији аустријски бедеми испрекиданом линијом).

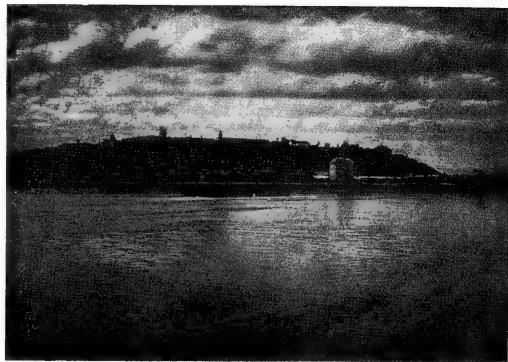

Сл. 85 — Прва преправка средњевековног Београдског града изведена 1696 год. (на данавској обали се види укупно пристаниште).

камена није било) и саградили тамо нов град. Тридесет година доцније заузели су Византинци Земун, пренели натраг камење и поново саградили београдски град. 1232 г. Мађари поново узимају Београд, а 1284 краљ Ладислав IV предаје га својем зету српском краљу Драгутину, пошто је овај предао своју дотадању државу у Рашкој својем млађем брату Милутину.

После смрти Драгутинове (1316 г.) Београд узима Милутин, но ускоро

њиме поново управљају Мађари. Привремено га је држао и цар Душан. После једног турског пустошења (1397 г.) Београд је с дозволом Мађара обновио деспот Стефан Лазаревић, који (око 1403 г.) пише у једној повељи: „...красејније место од древље превелики град Белград и по случају разрушен и запустељ с'здах јего“... Радови на граду извођени су од 1403 до 1407 а 1405 је деспот тамо преместио своју престоницу из Крушевца. Деспот је држао Београд 25 година,

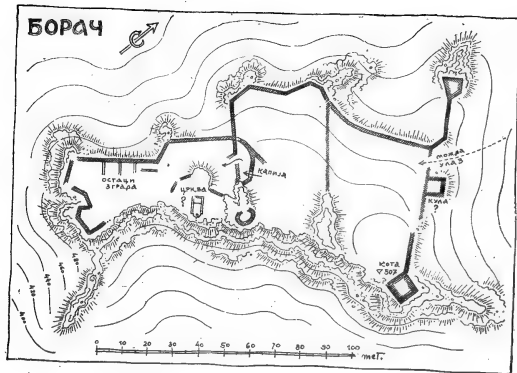
Сл. 86 — Данашњи изглед Београдског града. Средњевековних кула скоро више и нема.

све до своје смрти 1427 г., после које се Београд враћа у мађарске руке.

Турци су први пут опседали Београд 1440 г. (султан Мурат II) а други пут 1456 г. (Меџмед II). Оба пута без успеха. Тек при трећем нападу, 1521 год. Турци су заузели град (Сулејман — „Беличанствени“). У њиховим рукама Београд остаје преко 150 година. Кад су га затим заузели Аустријанци, они су га (у почетку XVIII века) преправили у тада модерну артиљеријску тврђаву и Београд је тиме

престао да буде средњевекован град. Он је још неколико пута ишао из руке у руку, све док 1867 г. није дефинитивно предат Србима. Пре тога држао га је Карађорђе од 1806 до 1813 г.

Ово је историја Београдског града у најкраћим потезима. Грађевински, тврђава се развијала овако: римски каструм је био на горњем платоу. Византинци и Мађари су тај првобитни антички град доцније уградиле у своје средњевековне тврђаве (тај првобитни правоугаоник се и данас раз-

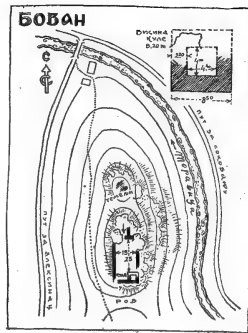

Сл. 87 — Архитектонска скица града Борач (по М. Куралићу).

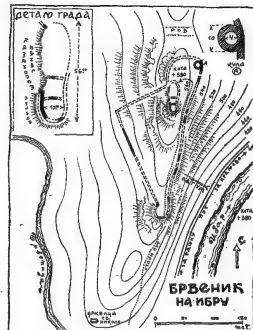
знаје као језгро Горњег града — сл. 84), која је обухватила и део испод платоа на ушћу Саве у Дунав, где се развило подграђе. За деспота Стефана је забележио његов биограф Константин да је много учинио за појачање Београдског града (и то изгледа у два маха, 1403—7 г. и 1427 г.). Тада се већ спомиње утврђен замак на западном углу горње тврђаве и пристаниште на Дунаву, укопано са источне стране доње тврђаве (које помиње и путник Бертрандон де ла Брокјер 1433 г.) — сл. 85.

Пред опасношћу од Турака Мађари су свакако још појачавали град. Бакорез из 1677 г. (таб. XXXII), преставаља Београд пре то што су га, прво Италијан Карнаро 1696 г. за турски рачун (сл. 85), а затим Швајцарац Морес фон Доксат, од 1723 до 1736 г. за Аустријанце, преправили у модернију тврђаву.

Данас се у тако преправљеном граду очувало још мало средњевековних трагова. Најзначајнији су међу њима: источни зид горње правоугаоне тврђаве са капијом на североисточ-

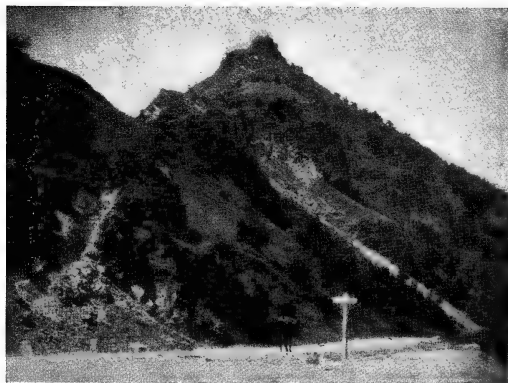
Сл. 88 — Скица основе града Бована. Сл. 89 — Скица основе града Брвеника на Ибру (по С. Ненадовићу).

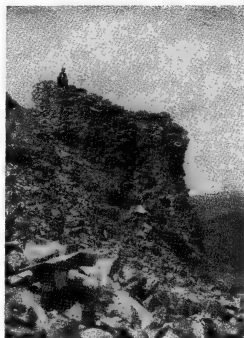
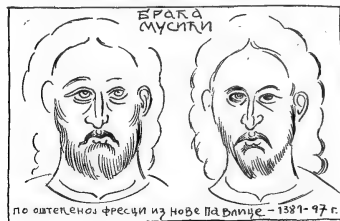
ном углу (таб. VI и XXXII); остаци „цвингера“ испред истог тог угла, који је штитио колску везу између горње и доње тврђаве, и продужетак источног зида доње тврђаве до пристанишне куле „Небојше“ (накидно тако прозване, док је првобитна „Небојша“, према старим текстовима, била у Горњем граду). Ова дунавска кула (сл. 50 и 51) је из архивериског времена; она је бранила улаз у пристаниште (шајке наоружане топовима играле су значајну улогу у борбама око Београда). Иначе, ниједна средњевековна кула није на Београдском граду до данас очувана. Од њих је оста-

ло само неколико темеља. Срушили су их вероватно Аустријанци при правци у XVIII веку. 1948 г. почето је са археолошким откопавањем утврђенога замка на западном углу горње тврђаве. Тзв. „римски“ бунар, који се недалеко од њега налази, аустриска је грађевина (бар у данашњем свом облику). Град није падао у рушевине нити је напуштан. У њему су стално биле посаде.

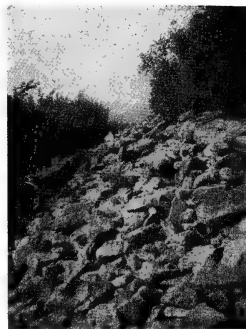
У Европи је средњевековни Београд носио назив Alba graeca, Мађари су га звали Nandorfejervag или Albalandor, Турци Белиград, а Аустријанци Griechisch Weissenburg.

Сл. 90 (горе) Изглед града Вреника на Ибру (фото С. Немањич). Сл. 91 (доле) Брећа Мусићи који су град држали крајем XIV века.

Сл. 92 — Остаци зидова града Вреника на Ибру (фото С. Немањич) и сл. 93 — сукозидина, једини траг града Вреника код Подужева (фото Ђ. Вошковић).

БЕРКОВАЦ („замак Топлице Милана“), 20 км ј/и од Ваљева. Остаци града.

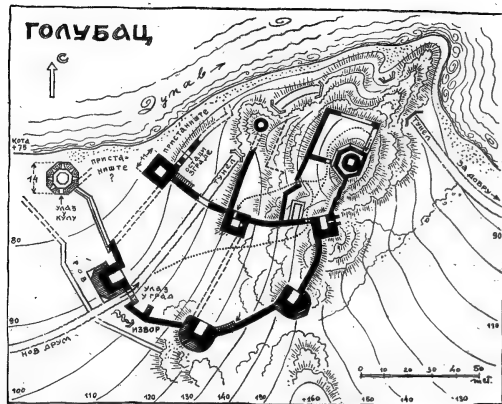
БЛАГОТИН, 22 км с/з од Крушевца (код Опарића). Темљи града са остацима двеју кула.

БОВАН (БОЛВАН), 9 км сев. од Алексинца. Кнегиња Милица помиње Бован као српски град у једној повељи 1395 г. Бован је гранична тврђава за време деспота Стефана. 1413 г. град је заузео султан Муса. Крај Бована је прошао Јан Хунyadi у своме походу на Турке 1443 г. То је мала тврђава на омањем брду при уласку у клисуру Моравице. Данас потпуно у рушевинама (сл. 88).

БОЖЕВАЦ, 15 км ј/и од Пожаревца. Остаци града.

БОРАЧ, 10 км с/з од Кнића. Помиње се 1389 г. кад су га узели Мађари. 1405 г. деспот Стефан издаје једну повељу: „В' славнем граде Борчи“. Султан Мурат „расипа“ Борац 1438 г. Данас се, на високом стеновитом платоу, „Борачкоме кршу“, налазе још остаци великога града, издужене неправилне основе прилагођене обликом терену. Прилаз је могућ само са северне стране, док је са источне лилица скоро вертикална (сл. 87).

БРАНГОВИЋИ, 5 км јуж. од Ваљева. Остаци града.

Сл. 94 — Основа града Голубаца (са разним епохама зидања).

БРАНИЧЕВО, 12 км сев. од Пожареваца. Град разорен 1124 г. види се место на узвишици у данашњем Костолцу, код античког *Viminacium*-а.

БРВЕНИК („на Ибру“), 8 км сев. од Рашке. Жупски град на високој стеновитој кули. 1363 г. зет кнеза Лазара, челник Муса, узео га је у размену за Звечан од хумског кнеза Војислава; град су затим држали Мусини синови. Данас је потпуно у рушевинама и камен је већим делом разнесен. Један лагум (вероватно за донос

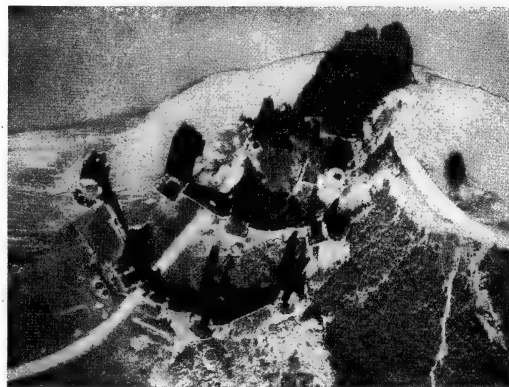
воде) спуштао се до Ибра (сл. 90 и 92).

БРВЕНИК, 25 км с/з од Принтине. Постоји само расуто камење као „сухоизидина“ (сл. 93).

БРЕЗНИЦА, 20 км сев. од Ранковице. Остаци града.

БРЕЗНИЦА, 20 км с/з од Ниша. Остаци града.

БРИЈАЦИ, 25 км зап. од К. Митровице, неутврђен двор Јелене, жене Уроша I (помиње се као „славни двор“). Данас незнатни остаци темеља на саставу Брињачког и Оклачког потока.

Сл. 95 — Голубац гледан из ваздуха (снимак Југословенског ратног ваздухопловства).

ВЕЛИМИРОВИ ДВОРИ, 5 км ист. од Ваљева (село Кључ). Остаци града.

ВИДИН ГРАД, на врху Видојевице изнад Дрине. Остаци града.

ВИТОВНИЦА, 10 км ист. од Петровца на Млави. Остаци града.

ВИШЕГРАД, ист. од Ниша (код Сињева). Остаци града.

ВИШЕСАВА, 5 км сев. од Бајине Баште. Незнатни остаци.

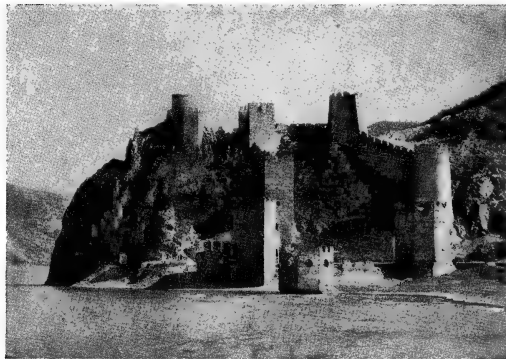
ВИШЕСЛАВ, код Д. Милановца, на Дунаву. Српска погранична тврђава у време деспота Ђурђа и сина Ла-

зара 1456—8 г. Код данашњег Гребена на Дунаву (?).

ВОЈСКА, 15 км сев. од Светозарева. Темељи можда и античкога града.

ВРМЦА, 8 км с/з од Сокобање. Остаци града.

ГАЛИЧ, 20 км сев. од К. Митровице. Античко рударско место и град, а затим рашки средњевековни град, на коси Сокољачи с/и од места Лука код Сочанице на Ибру, који су Византинци разорили 1149 г. Разазнају се само трагови темеља.

Сл. 96 — Град Голубац гледан са Дунава (фото В. Залевски).

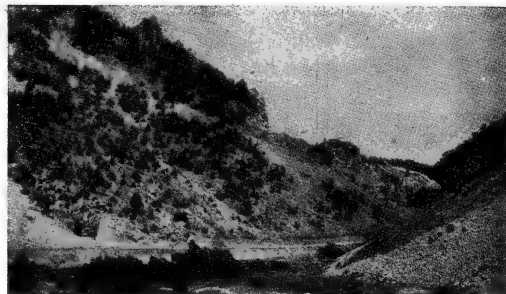
ГОДУН, ј/и од Титовог Ужница. Остаци града.

ГОЛУБАН, 25 км сев, од Крагујевца. Остаци града.

ГОЛУБАЦ, 4 км ист. од Голупца на Дунаву. Помиње се као мађарски град 1337 г. У XIV веку бивао је на махове и српски. Турци су га узели први пут после Косова, но град је затим још мењао господаре, Србе, Мађаре и Турке. Држали су га и деспоти Стефан и Ђурђе. Зна се име српског старешине војводе Јеремије (1427 г.), који је град предао Турцима да га не би морао вратити Мађарима после

смрти деспота Стефана. После губитка самосталности српске средњовековне државе Голубац је био поприште борбе између Мађара и Турака. Град је напуштен и пао у рушевине тек у почетку XIX века (сл. 96).

Голубац је град стратеског карактера, саграђен је на стени изнад Дунава, са доњом на највишој тачки а осталим кулама и зидовима лепезасто постављеним у два реда према најслабијој страни — западу. Првобитно је саграђен за борбу хладним оружјем, а три југозападне четвртине куле су доцније (у време артиље-

Сл. 97 — Положај града Жареља, на Млави (фото Ђ. Вошковић).

рије) споља обидане облим појачањима. Понегде се виде и топовски отвори (таб. XXI). Мађари су топовима тешко бомбардовали Голубац 1428 г. На северозападном крају обале саграђена је једна права топовска полигонална кула (слична оним турским које су додате на угловима око Смедеревског града). Ова (вероватно турска кула) бранила је пристаниште за шајке (сл. 53).

По једном интересантном детаљу рекло би се да је једна четвртаста кула у средини града српског порекла. То је капела у њеном приземљу. Она има нише за олтар, ђаконикон и проскомидију, све окренуто истоку, те је могла припадати православном храму за који се, међутим, види да није

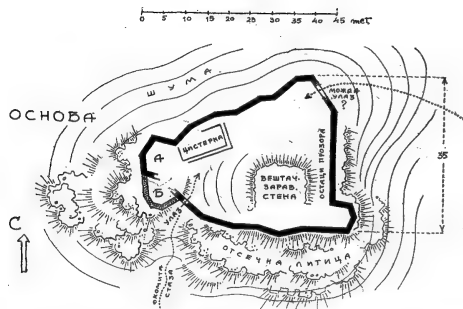
накнадно прилагођен кући, већ првобитно изграђен (сл. 65 и 66).

Град Голубац је један од наших најлепших градова (таб. XX и XXI) и један од релативно најбоље очуваних средњовековних споменика.

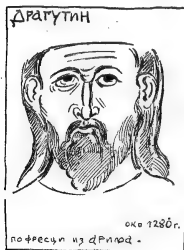
ГОРЊАЧКА КЛИСУРА, остаци зидина: а) на Вукану, б) на Узengiји и в) на Жељевцу.

ГРАБОВАЦ, (Јеринин град), 3 км западно од Трстеника. Остаци града на брду изнад Мораве (сл. 102). Град је на љувику; виде се још делови двеју кула а једна трећа кула била је далеко истурена ка реци и спојена са градом дуги зидом.

ГРАДАЦ, 15 км ј/и од Лознице (код села Драгинца). Остаци града.

Сл. 98 (горе) Основа града Јелеча.
Сл. 99 (доле) краљ Драгутин, чије је
име носило за град Јелеч и за Дебрц.

ГРАДАЦ, код Калишта, 15 км ј/и од Пожаревца. Остаци града.

ГРАДАЦ, 8 км ист. од Ниша (код села Малче). Остаци града.

ГРАДАЦ, 15 км јуж. од Петровца. Остаци града.

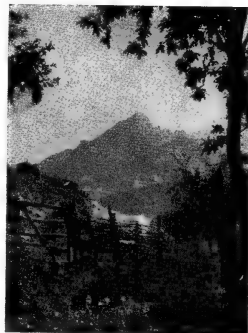
ГРАДАЦ (код ман. Нестора), 13 км ј/и од Сталаћа. Остаци града.

ГРАДАЦ, 18 км ј/и од Пожаревца (код села Куле). Остаци града.

ГРАДАЦ, 8 км с/и од Ниша (код Кнез Села). Остаци града.

ГРАДАШНИЦА, јуж. од Сокобање. Остаци града.

ГРАДИНА, на планини Јелици, 8 км ј/з од Чачка. Остаци града (сл. 160).

Сл. 100 — Град Јелеч на Рогозници, сл. 101 — Главна кула града (фото А. Д.).

ГРАДИНА, село Шареник код Ариља. Остаци града.

ГРАДИНА, 10 км јуж. од Титовог Ужица. Остаци града.

ГРАДИШТЕ, 18 км зап. од Пирота. Остаци града.

ГРАДИШТЕ, зап. од Пирота (на ушћу Темштице у Нишаву). Остаци града.

ГРАДИШТЕ, 5 км зап. од Власинског Блата. Остаци града.

ГРЕДЛИЦА, 14 км ј/и од Ниша. Остаци града.

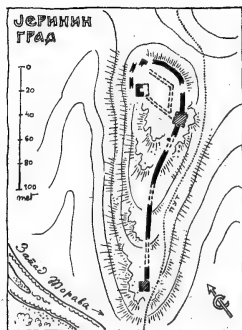
ДЕБРЦ, 17 км зап. од Обреновца на Сави. Дебрц је добио Драгутин од мађарског краља Ладислава 1284 г.

када је власт предао брату Милутину, и у српским рукама је остао до смрти Драгутинове 1316 г. По други пут је Дебрц дошао у српске руке почетком XV века када га је мађарски краљ Сигисмунд дао великоме челнику Радичу Поступовићу, а затим и деспоту Ђурђу.

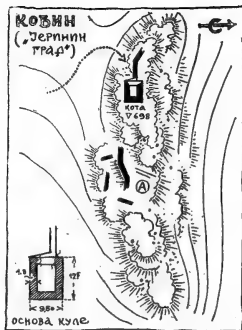
Средњовековни Дебрц је вероватно био само неутврђен летњикован, на месту „Градужине“, између Дебрца и Проова, на Сави.

ДВОРСКА, код Крупња. Остаци града.

ДЕВОЈАЧКА СТЕНА, јуж. од Светозарева. Остаци града.

Сл. 102 — Јеринин град, Грбовин, код Трстеника (по М. Здралковићу)

Сл. 103 — Козин, Јеринин град, на Љану код Драгупоља

ДОБРА ГЛАВА, 10 км с/з од Ле-
сковца. Остаци града.

ДРАГОШЕВАЦ („Јеринин град“),
12 км јуж. од Светозарева. Темљи
града издужене основе, са остацима
од две-три куле.

ДРАШКОВА КУТИНА, 12 км ј/и од
Ниша. Остаци града које је снимно
Каниц (сл. 155).

ДРМАНОВИНА, 5 км зап. од Ко-
сјерића. Остаци неког шанца.

ДУБИЋИ (Доњи), 12 км сев. од Тр-
стеника. Темљи већег, можда антич-
ког, града.

ДУВОВСКА КУЛА, 5 км с/и од Јо-
шаничке Бање (остаци куле).

ЂУРИМСКА СТЕНА, 10 км од Љу-
бовије. Остаци града.

ЖДРЕЛО, 13 км ј/и од Петровца.
Град Дрмана и Куделина, који су пр-
вих година XIV века заузели Драгу-
тин и Милутин. Данас је до темеља у
рушевинама (сл. 97).

ЖЕЛЕЗНАЦ, код Крушевца. Оста-
ци града.

ЖЕЛЕЗНИК, 12 км сев. од Ниша
(код села Миљковца). Једна кула.

ЖУПАЊЕВАЦ, 25 км ј/и од Кра-
гујевца. Има остатака од три града.

Сл. 104 — „Клузи“ уочене у стени испод куле града Козина, сл. 105 — кула на граду Козинку (фото А. Д.)

Највећи град је био на брду Страже-
вици, јужно од села (он је можда ан-
тички).

У селу је град око цркве. Жупање-
вац се приписује неком „Николи жу-
пану“ из доба кнеза Лазара. Под гра-
дом је била црква где је становала кне-
гиња Милица док се зидала Љубости-
ња (1387—8 г.) — сл. 159.

ЗАСАВИЦА, на Сави према Митро-
вици (види КУЛИНА). Незнатни оста-
ци.

ЗДРАВЧИНИЦА (Горња), код Пи-
рота (село Прелесје). Остаци града.

ЗЕЛЕН-ГРАД, 15 км јуж. од Ле-
сковца (код села Вучја), град Николе

Скобаљића (XV в.). Остаци јако по-
рушених зидова на високој планини.

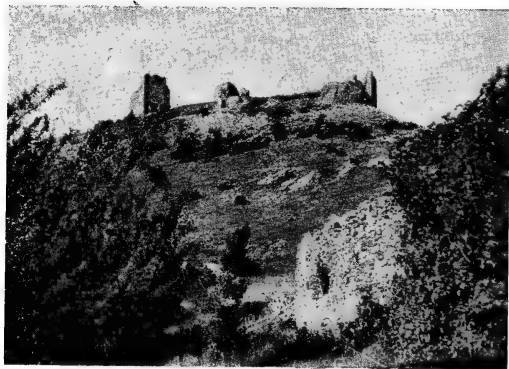
ЗЛОСТУП, јуж. од Косјерића. Ве-
ћи остаци града на Црнокоши.

ИВАНОВА КУЛА, 22 км јуж. од
Куршумлије. Помиње се као „Иванов
град“ 1412 г. (за деспота Стефана).
сл. 157.

ИЗОМ, ист. од Врања. Остаци гра-
да.

ЈЕЛАШЦИ, 7 км зап. од Тутина.
Утврђен двор архиепископа Данила
II (ишчеао).

ЈЕЛЕЧ, 12 км јуж. од Новог Па-
зара. Град се помиње 1282 г. кад је
Драгутин предао власт Милутину, а

Сл. 106 — Град Козник, гледан из подгребја (фото М. Милошевић — Бранивац).

затим 1314 г. Турци су га узели последњих година XIV века и држали још неко време у њему своју посаду, после је опустео.

Јелеч је жупски град, саграђен на високом врху планине који је врло тешко приступачан. Малих је размера, данас је потпуно у рушевинама. Очувани су делови капије, велике цистерне и неке просторије за становање са остацима прозора на јужноме зиду града (сл. 98—101).

ЈЕРИНИНА КУЛА, 10 км с/и од Куршумлије (код села Точани). Остаци града.

КАЈЕ, 18 км јуж. од Прокупља. Остаци града.

КАЛЕТИНАЦ (МАЛЧЕВИЦА), 28 км ј/и од Ниша (сл. 156).

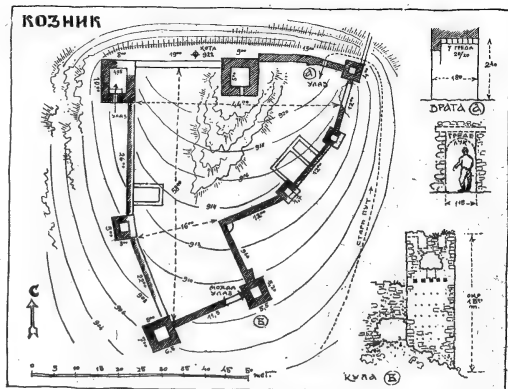
КАМИЦОР, 10 км ист. од Ранковића.

КАОНА, код Кучева. Остаци града. КАЧАН (КАЧЕР), 15 км ј/и од Свилајнца (код Медвеђе). Остаци града.

КЛАДОВО, темељи античког и остаци турског града (сл. 110). У XV веку Кладово се звало „Новиград“.

КЛЕК (КЛИК), 10 км с/з од Нове Вароши. Остаци града.

КЉУЧ (види Велимирови двори).

Сл. 107 — Скица града Козника. Доле, челик Радич Поступовић чије је име везано за историју града.

КОВИН („ЈЕРИНИН ГРАД“), 7 км сев. од Пријепоља. Српски град који су Турци разорили после 1389 г. Очувани само остаци једне куле на високој стени (сл. 103 и 104).

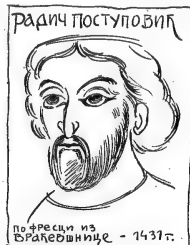
КОВИЉАЧА, град више бање.

КОЊУША, град на Цер планини.

КОЗАЉ, 14 км с/з од Књажевца. Византиски град који је 1187 г. порушио Немања. Остаци града.

КОЗЈАК, 2 км сев. од Рогачице. Незнатни остаци.

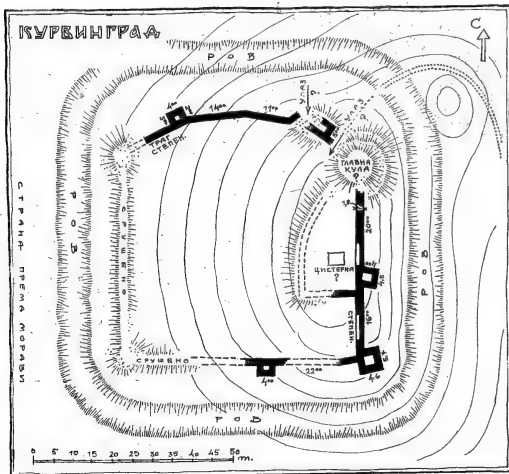
КОЗНИК, 8 км зап. од Александровца. Вероватно град великог чела.

По фресци из Браћевогине - 1431 г.

ника Радича Поступовића који се у историји помиње у време деспота Стефана, између 1413 и 1435 г. (у народним песмама „Облачић Раде“ а можда и „Рајко од Расине“). Предео под градом назива се и данас „Расина“. Деспот Стефан је „на Расини“ издао Радичу две повеље 1405 г.

Типичан жупски град, на високој купастој планини, изванредно сликовитог положаја (таб. XVI). Очувани су зидови са јаким четвртастим кулама сл. 105—107). Јужно, под самим градом, на превоју, има трагова подграђа са остацима једне куле.

Сл. 108 — Скопи основне Курвинграда, код Ниша (по Св. Радојковићу).

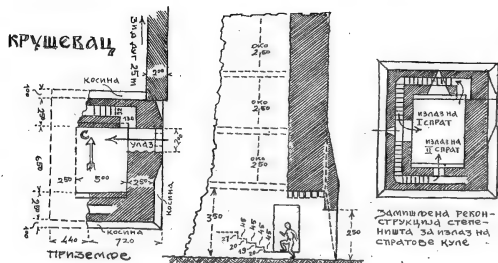
Сл. 109 — (горе) Курвинград код Ниша.
Сл. 110 — (доле) Град Кладово на Дунаву.

КОПРИЈАН, јуж. од Ниша, који је сазидао 1372 г. у време кнеза Лазара неки Ненада, син казнаца Богдана (према натпису на каменоме надвратнику, данас у нишком музеју — сл. 77). Град је узео султан Муса 1413 г., али га је његов брат Мехмед вратио деспоту Стефану. Вероватно истоветан са данашњим „Курвинградом“, 11 км јуж. од Ниша (или са „Градиштем“ на Добричу на зап. страни Мораве?).

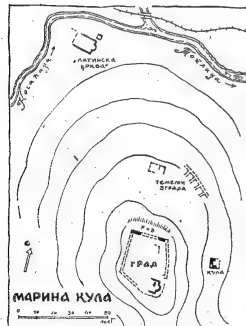
КОРЕБОВАЦ, 12 км с/и од Врања. Остаци града.

КОРМАН, 8 км зап. од Алексинца. Остаци града.

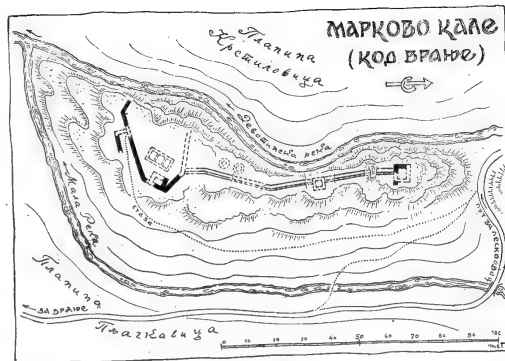
Сл. 111 (горе) „Кула цара Лазара“, у Крушевцу.
Сл. 112 — (доле) Ситуација града „Мариња кула“,
код Прокулина (по скици В. Вуловића).

КОСТАЈНИК, 8 км с/з од Крупња.
Помиње се 1445—6 г. Остаци града.

КРИВАЈА, ист. од Шапца, код До-
браве. Остаци града.

КРУШЕВАЦ, град кнеза Лазара.
Помиње се први пут 1381 г. а 1387 г.
Лазар издаје повелу „у славном гра-
ду господства ми Кочинецу“. Деспот
Стефан је такође држао Крушевац (до
1403 г. када прелази у Београд), ту се
он 1413 г. састао са султаном Мехме-
дом. Његов биограф Константин по-
миње „тврђ град Крушевац“. Турци
су Крушевац узели привремено већ
1389 г., а затим 1413 и 1427. Год. 1437
преотимају га Мађари, а 1444 је град
добрио натраг деспот Буча. Затим

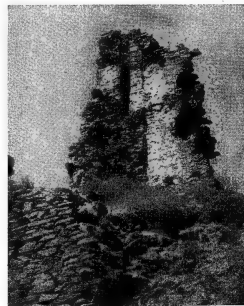
Сл. 113 и 114 — „Марково кале“, основа и изглед
данашњих остатака града (по И. Здравковићу).

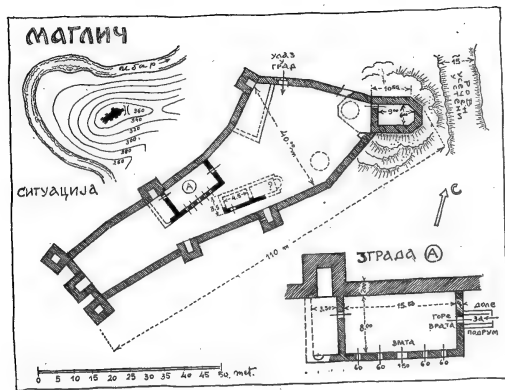
1454 г. Крушевац остаје дефини-
тивно Турцима, они га називају „Ала-
ча-хисар“, тј. Шарен-град.

Данас су од града остали само де-
лови једне куле-донжона, кроз коју
се у град и улазило, и уз њу не-
што градског зида. Кула је озидана
облутима (што је ретко). На спрат
се излазило степеницама у зиду (сл.
111 — таб. VIII). У граду је била Ла-
зарева дворска црква Св. Стефана —
„Лазарица“, која је остала очувана и
до данас.

КРЧМАРЕ 15 км ј/и од Ваљева. О-
стаци града.

КУКЉАН („Земљани град“), 10 км
с/з од Крушевца. Остаци града.

Сл. 118 — Скица основе града Маглича на Ибру, са остацима дворане (код А).

КУЛА КРАЉЕВИЋА МАРКА, 16 км ј/з од Лесковца (село Мирошевац). Остаци града.

КУЛА ОРЛОВИЋА ПАВЛА, 4 км ј/и од Рудника (село Красојевци). Остаци града.

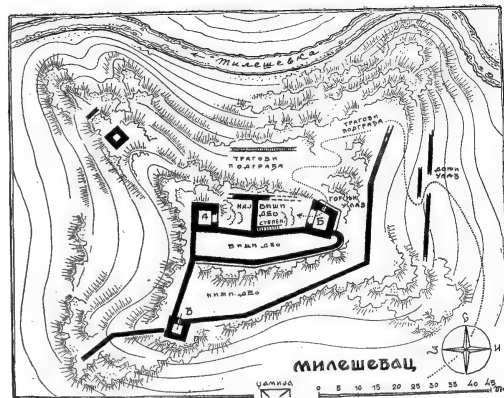
КУЛИНА, 15 км ј/з од Алексинца. Остаци града.

КУЛИЧ, 8 км с/и од Смедерева, позно античко утврђење, може бити искоришћено за српско „Моравиште“ у Средњем веку. Данас зидине једног полигоналног града са воденим ровом околи, на обали Дунава.

КУРВИНГРАД, 11 км јуж. од Ниша. Град је на хувику изнад Мораве, острве правоугаоног облика, са више кула, које се делимично још држе уз нешто зида (сл. 108—109). Вероватно је ово био средњовековни „Копријан“ (види КОПРИЈАН).

Курвин град је вероватно био још византиско утврђење пред Нишом. Под брдом на коме је град има остатака већег античког насеља.

КУЧАЈНА, више рудника Кучајна (код Кучева). Остаци града.

Сл. 119 — Скица основе града Милешевца („Жисарника“) код Призренца.

ЛАТИНСКИ ГРАД, 15 км ј/и од Ниша (село Доња Студена—Чукљеник). Остаци града.

ЛАТИНСКИ ГРАД, сев. од Ртња (село Јабланица). Остаци града.

ЛЕШЈЕ, 10 км ист. од Параћина, темељи јакот манастирског пирга (манастир се помиње 1369 и 1411 г.).

ЛИПОВАЦ, 10 км ист. од Алексинца. Град деспота Стефана који је 1413 узео султан Муса. Остаци града.

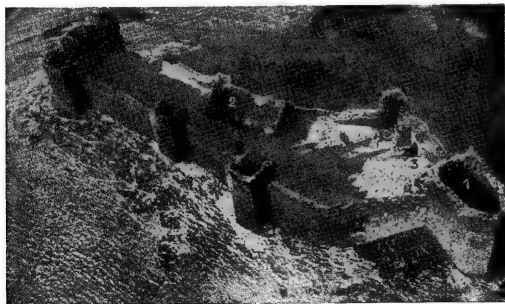
МАГЛИЧ, 16 км ј/з од Ранковићева. Град у клисури Ибра. Један од најлепших наших старих градова (таб.

XVII), о коме су међутим историски подаци најоскуднији. Зна се да је у Магличу Данило II саградио „ћелије, цркву С. Ђорђа и прекрасне палате“, и да је у граду имао свој двор (у почетку XIV века).

Град, с брда у једном завијутку Ибра, господари путем који пролази клисуром. Због самог гребена има издужен облик. Са три стране је стрмина а превој са четврте стране пресечен је вештачким ровом у стени (сл. 117). С те стране је и главна донжон кула (таб. III са улазом тек на

Сл. 117 — Град Маглич (фото В. Заленско). Сл. 118 — Изглед града из въздуха (Из „Уметн. прегледа“).

Сл. 119 — Изглед Магличевца с с/в стране.

Сл. 120 — Изглед града с юга (фото А. Д.).

Сл. 121 — Град Острвица (са поддрџем, у средини лево) код Рудника, са југозапада (фото А. Д.).

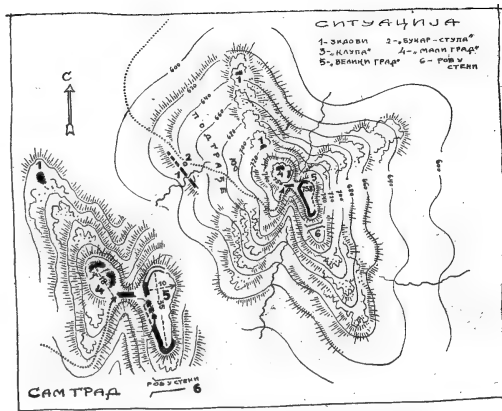
горњем спрату (таб. IX). Сем ње град има још седам четвртастих кула, релативно добро очуваних.

Очуван је и улаз у град, који се налази са северне стране. Изнад капије, полукружно засведене, види се још ниша где је некада морала бити фреска. У унутрашњости града има још остатака једне веће дворане и једне цркве (сл. 115 и 118).

МАЈЕТИНА, 15 км ист. од Крушевца, изнад једног завијутка Мораве, на омањем брду. Данас потпуно у рушевинама (исто што и Трубареву).

МАРИНА КУЛА, 2 км ист. од Куршумлије, на брду према остацима Немањиних цркава Св. Николе и Богородице. Незнатни остаци градића, чије име можда потиче од Маре, кћери деспота Ђурђа, жене султана Мурата, која изгледа да је ту становала после свог повратка из Једрена 1450 г. (сл. 112).

МАРКОВО КАЛЕ, 4 км сев. од Врање. Врање су држали по реду: казнац Мирослав (Милутиново доба), тепчија Кузма, кнез Балдовин (доба Дечанскога), жупан Маљушат (Душаново

Сл. 122 — Ситуација и скица основе града Острвице, код Рудника.

доба) и Ђесар Угљеша, син севастократора Влатка (почетак XV века). 1413 г. град је узимао султан Муса. Под Врањем се 1452 г. Никола Скобаљин (војвода Ђурђев) борио са Турцима, који су тада град и узели (све према др. Ђ. Радојичићу).

Град је на староме путу Лесковац—Врање, изнад кога се издиже једна далеко истурена кула везана са градом уским дугим зидом (сл. 113). Град је потпуно у рушевинама (сл. 114).

МЕРОШИНСКО ГРАДИШТЕ, 12 км с'и од Прокупља (можда град „Копријан“). Потпуно разнесено.

МИЛЕШЕВАЦ (ХИСАРЦИК), 7 км ист. од Пријепоља. У средњовековној жупи Чрна Стена. Град је у XIV веку припадао краљу Твртку а у XV веку Сандаљу Хранићу и херцег Степану; 1465 г. заузели су га Турци и затим је у њему дуго била турска посада.

Град влада деономцом Пријепоље—Сјеница, тзв. „Босанског“ пута, јед-

Сл. 123 — (горе) Град Пирот (фото В. Валентин).
Сл. 124 — (доле) Кула града у Прокупљу.

не од најважнијих средњовековних комуникација кроз земљу. Саграђен је на врх окомите стене (таб. XXVI). Имао је два дела: ужи — горњи део (кроз кулу В је био улаз у тај део — сл. 116) и нижи — спољни одбрањени зид према лакше приступачној ј/и страни. Данас је град релативно добро очуван, ма да, разуме се, само у рушевинама (сл. 119 и 120). Град је имао и подграђе.

МИЛОШЕВА КУЛА, 18 км јуж. од Д. Милоновца, (Канизов снимак сл. 158).

МИЉКОВАЦ, 22 км ј/и од Ниша. Остаци града.

МИШЕВИЋИ, 15 км зап. од Светозарева. Темљи града са остацима једне куле.

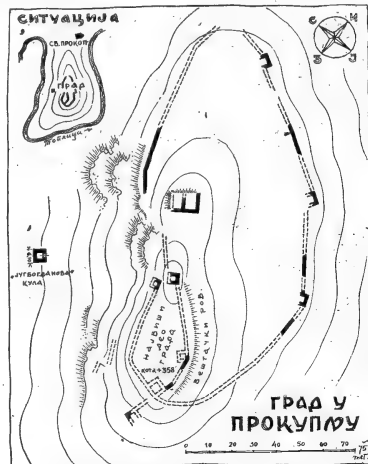
НЕКУДИМ, 5 км јуж. од Смед. Паланке, неутврђен летњиковач Ђурђа Бранковића (шичезао).

НЕСТОР СВ., 15 км с/з од Алексинца. Остаци градића више манастира.

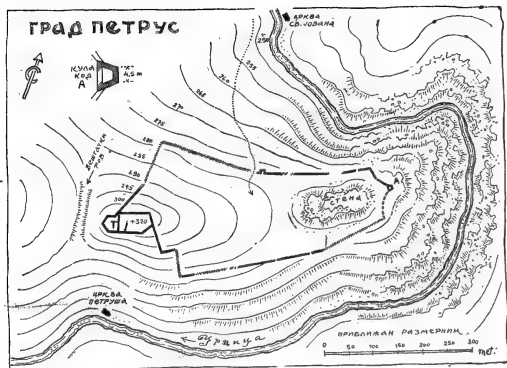
НОВАКОВАЦ, 18 км зап. од Књажевца. Остаци града.

ОБОЂЕ, кула код Јошаничке Бање. ОСТАТОВИЦА, 15 км с/и од Властотинаца. Остаци града.

ОСТРВИЦА, 4 км с/з од Рудника. Помиње се 1323—4 г. (после смрти Милутинове) кад су се у град склањали дубровачки трговци из оближњег Рудника. 1398 г. у О. се склонно и побуњени властелин деспота Стефана, Никола Зојић. Град су Турци

Сл. 125 — Основа града у Прокупљу (по В. Вуловићу).

Сл. 126 — Ситуација града Петруса код Параћина (по списку Е. Чермкова).

узели први пут 1438 г. а други пут 1454 г. (Стари текст каже „расипа Мурат Острицу и Борач“.)

Мали жупски град на веома тешко приступачном врху (сл. 121), састављен из два дела спојена зидом (сл. 122). Потпуно у рушевинама, тако да су остали само подзиди око врха стене (сл. 19).

ПАВЛОВО БРАНИШТЕ, 10 км ист. од Лесковца (више села Слатине). Остаци града.

ПАРАМУН, 5 км с/з од Косјериња. Остаци града.

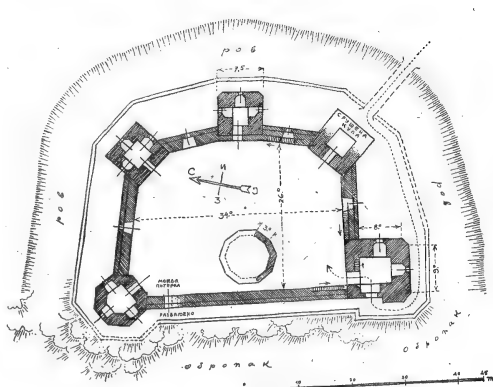
ПЕТРУС, 11 км с/и од Параћина. Град жупана Вукослава (из времена

Душановог око 1355 г.) и његовог сина војводе Црепа (из времена Лазаревог око 1380 г.). Град је узео 1413 султан Муса. Данас остаци великог, јако порушеног града на брду изнад завојка реке Црнице (сл. 124). Њ.

ПЕТРЦ („Петрина стена“), 10 км ј/и од Крупња. Остаци града.

ПЛОЧА, јуж. од Чачка (на Јелици). Остаци града.

ПИРОТСКИ ГРАД. Град је по турским подацима узео је од Турака Лазарев војвода Димитрије после 1386 г. што је убрзало турски напад на Србију 1389 г. Деспот Стефан и дес-

Сл. 127 — Скица основе града Рама (у кулама су места за топове).

пот Ђурђе држали су град повремено. Град је релативно очуван (сл. 123).

ПОТОЧАЦ („Момчилов град“), 20 км јуж. од Светозарева. Темели града, са остацима једне округле куле.

ПРЕВЕШТ, 15 км сев. од Трстеника. Остаци малог града.

ПРОКУПЉЕ (визант. КОМПЛОС, данас „Хисар“). Град на брду изнад вароши, опкољен окуком Топлице. Данас је потпуно у рушевинама. Држе се само још неке куле и зидови уже тврђаве, као и зидови око платоа на коме је било подграђе (сл. 125).

РАВАНИЦА, 11 км с/и од Ђуприје. Утврђен манастир који је кнез Лазар саградио 1376—7 г. (Лазарев натпис на кули града — стр. 89). Турци су Р. узели први пут 1389 г.; манастир је од њих бранио Мађар Никола Бочкај 1428 г., а 1438 г. га поново заузимају Турци.

Место у долини, сасвим је неповољно за тврђаву. Стари текстови бележе да је град имао „седам пиrgова“. Један путник је 1568 г. видео 4 очуване куле. 1829 г. је још постојала

Сл. 128 — Град Рам са Дунавa (мали кругли отвори на кулама су за топове) — фото В. Заленски.

велика средњевековна зграда трпезарије. Данас се држе рушевине од три куле и нешто зида са северне стране црква (сл. 133); да ли их је било и са осталих страна, не може се рећи (сл. 135).

РАВНА СТЕНА, 10 км ј/и од Титовог Ужица на Рзаву. Остаци града.

РАВНИ, 8 км од Књажевца. Византиски град који је Немања разорио 1187 г. (данас само темељи).

РАДОШЕВАЦ, 12 км ј/з од Пирота. Остаци града.

РАМ, 25 км с/и од Пожаревца. Град се помиње 1128 г. када су у његовој близини Византинци победили Мађаре. У његовом данашњем обли-

ку град је дело Бајазита II (1480—1512 г.), из времена борбе Турака и Мађара.

То је већ право артиљериско утврђење, али још од оних средњевековних утврђења код којих је само појачана дебелина зидова и која су наоружана топовима, али која још не мењају и свој дотадашњи облик. Град је на обронку више обале Дунавa (сл. 128, таб. XXVII). Облик основе је правидан (сл. 127). Улаз је био кроз главну доњон-кулу, (сл. 52), осим које има још четири куле. И куле и зидови снабдевени су топовским местима. У кулама има и одак-камина за грејање, чега обично код ранијих градова не-

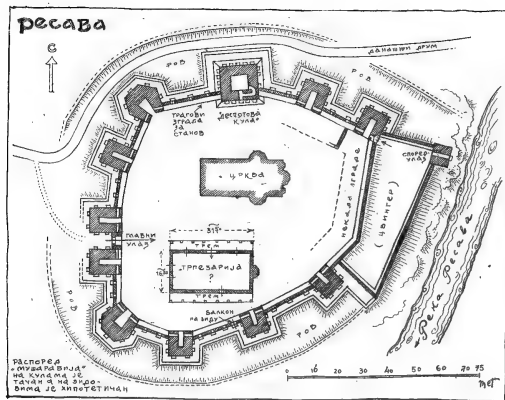
Сл. 129 — Град Рам гледан из авиона (1 — Град, 2 — утврђен каравансерал). Слика из Југословенског ратног ваздухопловства.

ма. Око града био је ров. Град је данас у релативно добро очуваном стању.

У близини града налазе се зидови једног турског караван-сераја који је саграђен када-ч сам град, (грађевина у облику правоугаоника, чији зидови са унутарње стране имају многобројне одаке, који су одговарали одељцима, и отворе за пушкарнице).

РАС код данашњег Новог Пазара. Рас се помиње као тврђава на грани-

ци Рашке и Византије још око 850 г. Кад су Рашани помакли границу на Косово, Рас је постао престоница жулана пре Немање (борбе 1129 и 1149), затим и Немањина, а после и Прво-венчаногa, Уроша I и Драгутина (који је у Дежеви код Раса предао владу Милутину 1282 г.). Тек Милутин сели престоницу из Раса. За време Вука Бранковића (око 1392—4 г.) помиње се уместо Раса Трговиште или Пазариште (у долини, 7 км зап. од данашњег Новог Пазара, за које Гил-

Сл. 130 — Скица основе града Ресаве (по скици Ђ. Ђокића).

фердинг, Ст. Новаковић и Ј. Цвијић мисле да је стари Рас, међутим, ту данас нема више никаквих трагова). После 1440 г. оснивају Турци (Иса-бег) данашњи Нови Пазар, у коме нема никаквих остатака старог Раса.

Са северне стране, недалеко од старе цркве Св. Петра и Немањиних Бурђевих Ступова, била је и некадашња Дежева, од које такође нема више трага.

РГАЈЕ, 16 км ј/з од Прокупља, остаци града на брду.

РЕСАВА 25 км ј/з од Свиђајца. Утврђен манастир који је саградио деспот Стефан од 1407—18 г. Турци су град узели први пут 1439 г., а затим дефинитивно 1458 г. Ресави је позната као културни центар у коме су превођене и преписиване књиге и израђивани уметнички црквени предмети.

Као град Ресави је саграђена у долини, на неповољном месту (сл. 131), али је изванредно јако утврђена. Облик основе је неправилно полигона-

Сл. 131 и 132 — Утврђен манастир Ресаве (погледајте слику „Манастир“) — Доле слика деспота Стефана Дасијевића.

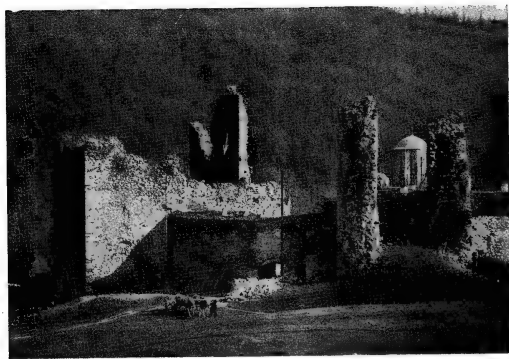
лан, са 11 кула (сл. 130), од којих је донжон („Деспотова кула“) нарочито снажан; његов улаз је тек наспрагу (сл. 69). За обезбеђење водом додан је граду један „цивингер“ са кулом изнад обале реке. Главни улаз у град био је између две куле (сл. 38 и таб. V). Око града био је ров.

Карактеристично је за град што има врло много одбрамбених еркера („машикула“) и на кулама и на зидовима. На кулама су те машикуле повезане унутарњим ходницима. Сем машикула имале су куле и зупце за

ДЕСПОТ СТЕФАН

по фресци из Ресаве (поч. XV в.)

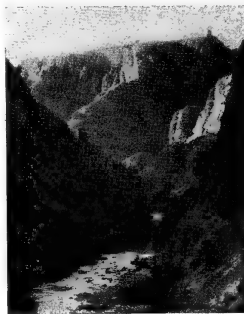
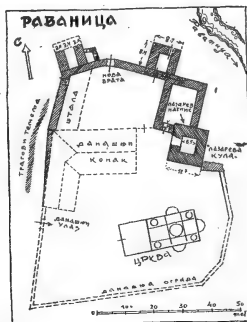

Сл. 135 — Утврђен манастир Раваница, гледан са севера (код стрелице је Лазарев натпис на кули) — фото В. Залески. Сл. 134 — Скица основе (по Ђ. Бошковићу). Део цркве Лазаре, ктотора Раванице.

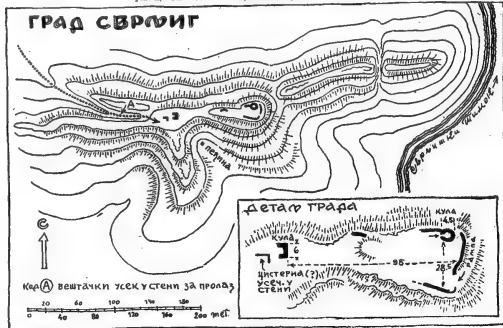
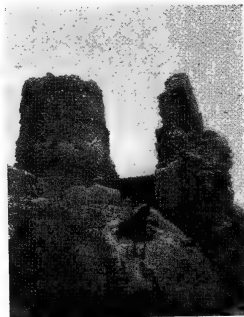
ЛАЗАР

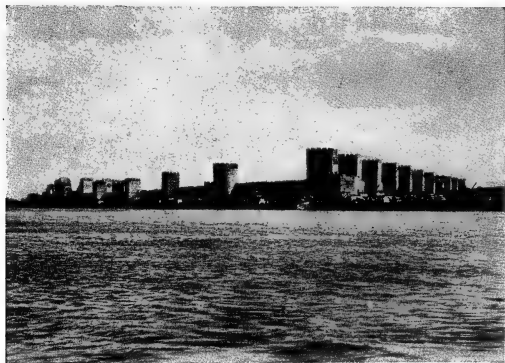

по оштећеној фресци из Раванице-1381

Сл. 136 — Изглед града Сребрнице (фото В. Залески). Сл. 137 — Кула града Сребрнице (фото Ђ. Станојевић). Сл. 138 — Скица основе (по Ђ. Бошковићу).

Сл. 139 — Тврд Смедеро гледан са Дунава, снимљен пре Другог светског рата (фото Б. Залевски).
Сл. 140 (доле) кулосниот ѕид — куле (и то с. за „опшаво куле“ код кога су калота и пандантини извадени на једној кривини, што је врло ретко конструкција) у доњој „Малог града“ (фото А. Д.).

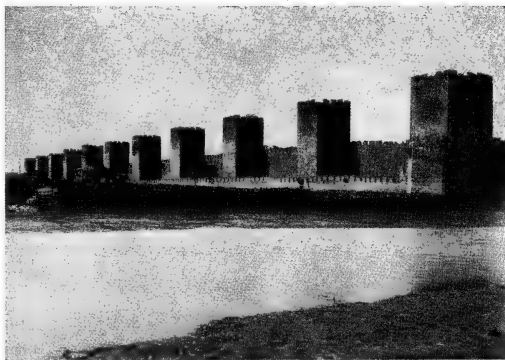

стрелце (сл. 38, 39 и таб. XVIII).

У унутрашњости града, сем цркве, налазе се рушевине велике зграде, вероватно манастирске трпезарије (сл. 60 и 61); крај зидова пак има и других трагова зграда за становање (сл. 62 и 130).

Цео град је један од најбоље очуваних и по изгледу један од најлепших наших старих градова. Неукм оправком накараћене су 1929 г. горње ивице кула (литература: Б. Бошковић „Манастир Манасија“, 1928 г.).

РОМАНОВ ГРАД, 28 км с/и од Врање (село Д. Романовце).

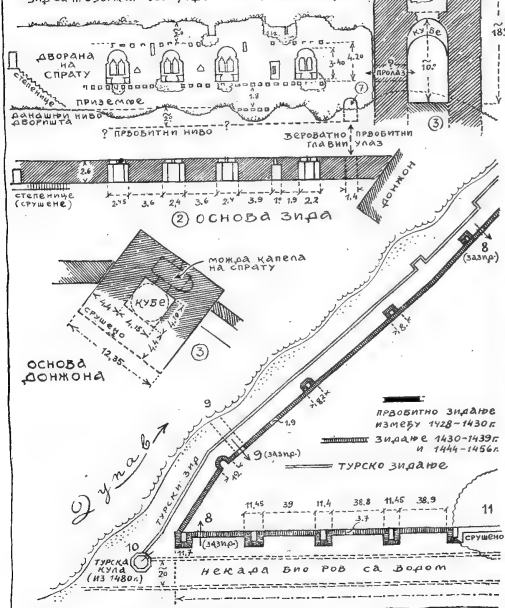
Сл. 141 — Јужно плато Смедеревског града, снимљено око 1880 год. пре постављања железничке станице и пре рушења у ратовима 1914—18 и 1941—1949 год. (види слику таб. XV) — фото Б. Станојевић

Сл. 142 (доле) — Ликови Ђурђа Бранковића и „Проклетог Јерина“.

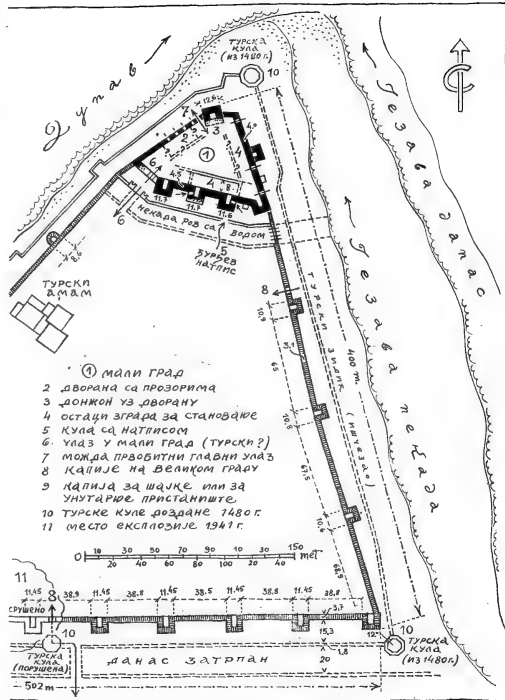

СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД

② Зид са прозорима - остаци дворане у „малом граду“

Сл. 142 — Скица основе Смедеревског града (обе стране чине цели

пу), različito su obелеženi delovi iz tri razne epohe zidaња.

Сл. 144 — (горе) Изглед (остатака) грла Сталаћа (лево улаз у град, горе на кули улаз постављен високо ради неприступачности) — фото Б. Залевски.

РОМАН СВ., 15 км ист. од Крушевца. Кула на брду изнад манастира.

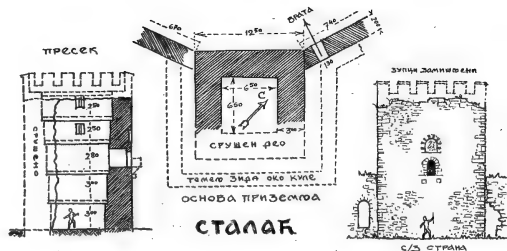
РУДНИК, 13 км сев. од Г. Милановца. Још су Римљани експлоатисали рудник, од чега и данас има већих трагова. Средњовековно рударско место, које помиње Милутин у једном писму 1282 г. Рудник је 1302 држао Милутин, 1313 Драгутин, 1370 и 1374 Лазар. Год. 1457 у Руднику је умрла или уморена „Проклета Јерина“ жена деспота Ђурђа, чије је име легендом толико везано за зидање старих наших градова. Мишковић је снимно и објавно град квадратне о-

снове са 4 округле куле на угловима (можда из турског времена) сл. 161.

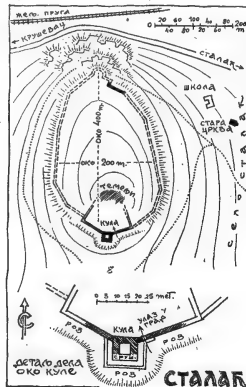
СВРЉИГ, 15 км ј/з од Књажевца. Византиски Сврљиг је разорио Немања 1187 г. Као бугарски град се помиње 1279 а као турски 1413 г. Данашњи незнатни остаци града са једном округлом кулом (сл. 137) налазе се на високој стени и до њих се може доћи само стрим путем кроз један просек у стени. Испод града је било подграђе (сл. 136 и 138).

СЛАТИНА, ј/и од Крагујевца. Остаци града.

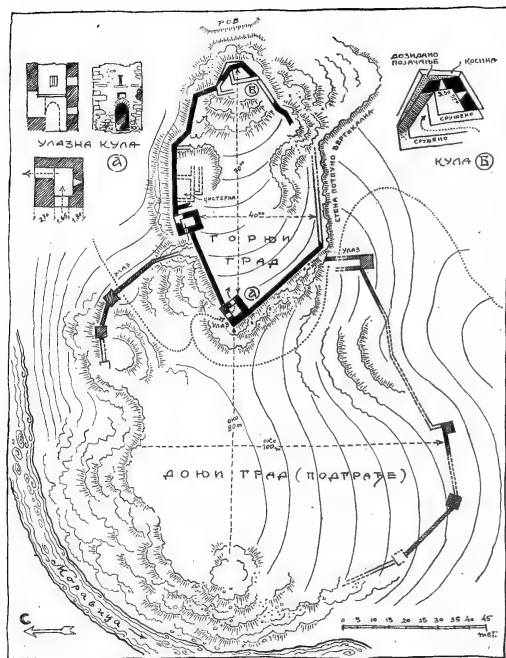
СЛОВАЦ, 18 км с/и од Ваљева. Остаци града.

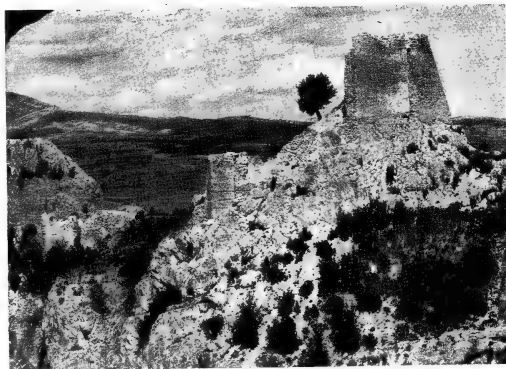
Сл. 145 — (горе) Архитектонска скица „Кула Годири од Сталаћа“.

Сл. 146 — (доле) Ситуација грла Сталаћа.

Сл. 147 — Скица основе града Сокоцац (код Сокобање), са подграђем.

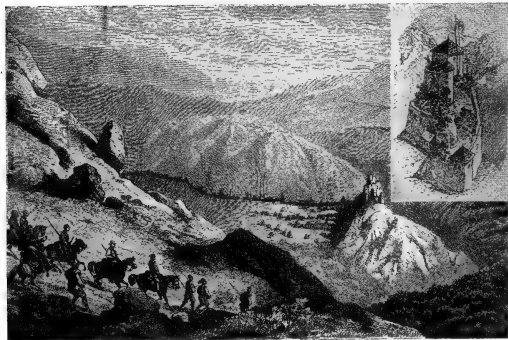

Сл. 148 — Град Сокоцац (или Соколицца) код Сокобање (фото В. Залеског).

СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД саградио је деспот Ђурађ Бранковић 1428—30 г. Турци су град 1439 г. тукли топовима и освојили (због изгладнелости посаде) после три месеца опсаде. 1444 г. по Сегединском договору град је враћен Ђурђу. 1453 и 1456 г., у два маха Турци без успеха покушавају да освоје град. Смедерево је дефинитивно пало у турске руке 1459 г., што је уједно и крај средњовековне српске државе; после тога су Смедеревски град нападали још потомци Ђурђевих у угарској служби (Змај-деспот Вук, 1474—6 г.).

✓ Смедеревски град је тзв. „водени град“: у равници је, опкољен је Дунавом, Језавом и ровом између ових, а то је одредило и облик основе. Град је великих димензија, једна од највећих средњовековних тврђава уопште (једна страна 550 м).

Прво је био изграђен тзв. „Мали град“ (1428—30 г.) као засебна тврђава са ровом испред ње, затим је додан остали део — „Велики град“. У „Маломе граду“ је био двор Ђурђев. Уз с/з градско платно била је дворана са великим прозорима према Дунаву (сл. 56—57, таб. X и XI). Уз њу је

Сл. 149 — Град Соко са подграђем, у Подрињу. Цртеж Ф. Јањина из 1866 г.

била главна кула-донжон града, засведена у приземљу калотом кубета (сл. 24 и 140). „Мали град“ је имао шест кула. На једној од њих, са лицем ка „Великом граду“, израђен је узиданим опекама познати натпис о зидању града (сл. 78—80 и таб. XIV).

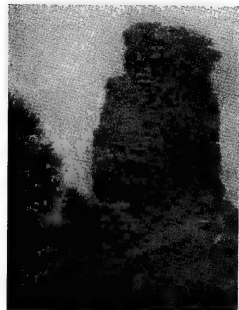
Остали део града има још деветнаест кула. На њему се данас виде пет улаза, два према вароши, један према Језави и два према Дунаву, од којих је један, 5 м широк, вероватно служио као пристаниште за шајке, или као „арсенал“ за њихово извлачење на суво ради оправке. Нису сви они улази првобитни.

Не само на овим капијама, већ и на самим кулама има украса од узиданих опека (сл. 71, 73 и таб. XII). То су карактеристике византиског начина зидања, а Смедеревски град је у многоме зидао по угледу на византиску утврђења. Куле града су веома јаке и високе (много су у основи широк преко 11 м, високе су преко 20 м, док им дебелина зида достиже и до 4,5 м). Турци су 1480 г. додали три топовске куле, споља испред углава, и тако појачали цео град (сл. 54 и 143).

Смедеревски град је био један од наших најбоље очуваних средње-

Сл. 150 — Град Соко, данас (фото Ђ. Војковић).

Сл. 151 — Трајанов град на Церу.

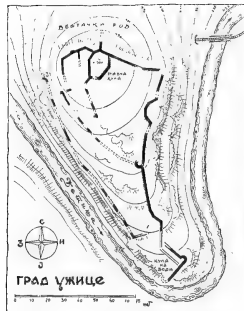
ковних градова, међутим, он је данас у врло лошем стању. Завод за заштиту споменика културе извео је 1949 г. неке најпотребније радове и конзервирао је натпис на „Деспотовој“ кули (таб. XIII). — Литература: П. Поповић, „Споменица Смедеревског града“, Београд, 1931 г.

СОКОЛАЦ (Сокољник, Сокољница), 2 км од Сокобање. Споменике се 1413 г. кад су га држали Турци.

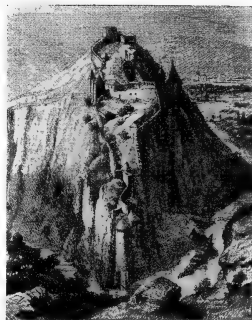
Град је саграђен у једном завијутку Моравице, на стени која се с једне стране надноси чак и преко вертикале (таб. XXVIII). Град има два дела: на највишој тачки је ужа тврђава а ис-

под ове, на платоу, доњи пространији део (сл. 147). У вишу тврђаву улазило се кроз кулу а на другом крају, према брду, израђен је уместо куле висок штитни зид (са отворима за топове) — сл. 148. У томе ужем делу града налази се још очувана цистерна за воду усечена у стени, каменом засведена, а у четири угла виде се керамичке цеви за довод кишнице (сл. 32). Град је прилично добро очуван.

СОКО, 12 км ј/и од Крупања. Можда је то онај град Соко који је добио деспот Стефан од мађарског краља Сигисмунда 1402 г. Иначе, град се помиње само у време Турака, који су ду-

Сл. 152 — Град Ужице (својак ИНО-а Титовог Ужице).

Сл. 153 — Град Ужице, преглед Ф. Калетић из 1890 г.

го у њему држали своју посаду. Град је имао и веће подграђе (сл. 149). Данаас једва да има још остатака од зидова зараслих у вегетацију (сл. 150).

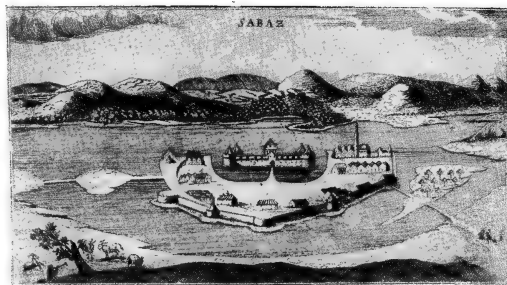
СОЛОТУША, 10 км ј. од Бајине Баште. Зидине правоугаоне основе са остацима одељења за становање.

СРЕБРНИЦА, на зап. страни Рудника, седиште војводе Николе Зојића 1398 г. а и раније. Ишчезла.

(СТАЛАЊ) на саставу Луж. и Зап. Мораве, у средњовековној жупи „Заглат“. Град се помиње у време Лазарево, кад је под њим био панађур, што значи да је имао и подграђе. Константин „Филозоф“ бележи да је град

1413 г. противу Турака султана Мусе бранио легендарном храброшћу („Је-лико кто от древних доблѣствовав“) неки властелин деспота Стефана, док није заједно са својим људима у њему изгорео (по народној песми то би био војвода Пријезда, док предање везује град и за некога „Тодора од Сталаћа“).

Град је на пространом платоу, опасаном зидом (који је скоро већ ишчезао) — сл. 146. Сачувала се само главна кула, која је бранила прилаз са најлакше приступачне стране. Кула је типичан донжон, са улазом тек на горњем спрату (сл. 144). Отвор овога улаза је донекле и декоративно о-

Сл. 154 — Стари мађарски бакорез са изгледом града Шпала (српскога „Заслона“).

браћен, што је иначе ретко код нас (сл. 70 и 144).

СТРАЖА (ГРАДАЦ), 5 км ист. од Д. Милановца. Остаци града.

СТРАЖА, 6 км зап. од Качаника. Остаци града.

СУБЈЕЛ, 5 км ист. од Косјерића. Незнатни остаци.

СУГУБИНА, 15 км запад од Светозарева.

СУТЕСКА, код Светозарева (село Грабовци). Остаци града.

ТАТОМИРОВ ГРАД, ј/з од Сокобање. Остаци града.

ТЕМАЦ, сев. од Пирота. Помиње се као бугарски град 1409 год. Остаци града.

ТОЛИСАВАЦ, код Крупња. Остаци града.

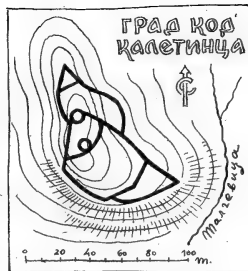
ТРАЈАНОВ ГРАД, на Церу. Остаци града (сл. 151).

ТРЕСКА, код Рудника. Остаци града.

ТРЕШЊИЦА (Доња), 12 км ист. од Љубовије. Остаци на врху „Мали град“.

(УЖИЧКИ ГРАД) западно од Титовог Ужица. Помиње се кад су 1374 г. кнез Лазар и Твртко, уз помоћ 1000 коњаника мађарског краља Лајоша, победили у њему. Николу Алтомановића, ухватили га и ослепили (стари текст каже: „разби кнез Лазар Николу жупана од Ужица и ослепи га“). Турци су град узели 1455 г.

Природан одбранбени положај града је погодан: висока стена коју са три стране обилази Бетиња, једино северна страна је приступачна и ту је

Сл. 155 и 156 — Градови код Драшкова Кутине и код Калетинца-Малчевнице (оба ј/м од Ниша).

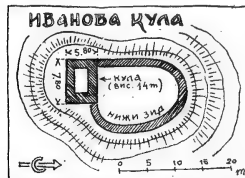
израђен велики полигоналан донжон и око њега горњи, ужи део града. Да би пак посади била осигурана вода, саграђен је и доњи део града, низа стену до изнад саме речине.

Град је данас највећим делом у рушевинама (сл. 152, 153 и таб. XIX).

ХЕРЧЕГЕ, јуж. од Ивањице.

ЧЕСТИН, 15 км ј/з од Крагујевца. Српски град који су 1389 г. заузимали Мађари. Данас скоро ишчезао.

ШАБАЧКИ ГРАД (средњовековни српски „ЗАСЛОН“, док Турци помињу

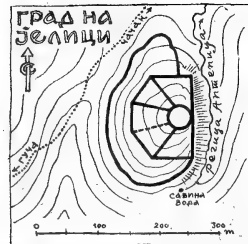
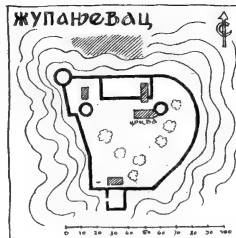

Сл. 157 — Скица основе грађина „Иванова кула“, јужно од Крупањске.

Сл. 159 — Скица остатка тзв. „Милошеве куле“, јужно од Доњег Милановца.

НЕКЕ КАНИЦОВЕ СКИЦЕ ГРАДОВА У СРБИЈИ

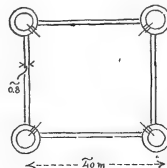

Сл. 159 и 160 — Скице основе града Жупанјеваца (јужно од Крагујевца) и „Градине“ на планини Јеленици (Обе по Ф. Каницу).

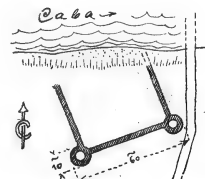
такође и град „САВУ“ на истој месту). Садашњи град подигао је Исабег Исаковић 1471 г. и назвао га „Бигир-делен“ („пробијач слабине — бока“). Мађари га узимају 1476 г. (посаду је затим чинило 100 Срба Шајкаша). Турци су град поново узели 1521 г.; поја-

чали су га и широким ровом спровели око њега Саву (сл. 154 и 162).

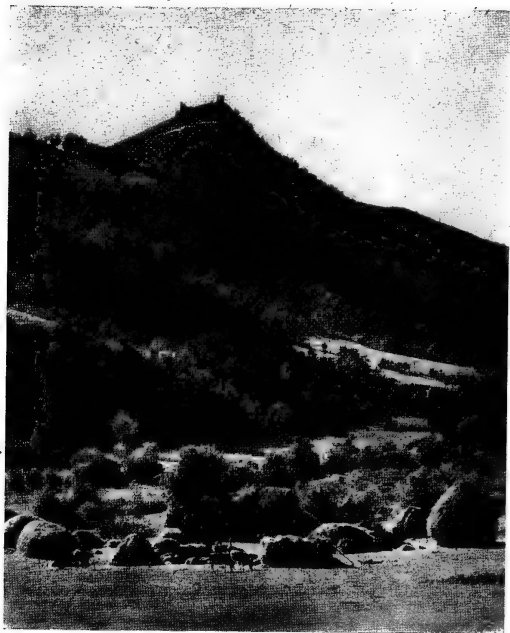
Град је имао основу четвороруголног облика и округле куле на угловима. Данас је упуло ишчезао. Држе се још две округле куле, остале две однела је Сава.

Сл. 161 — Скица основе града на Руднику (по Милановићу).

Сл. 162 — Скица садашњих остатака града Шабца, чију је једну целу страну већ однела Сава.

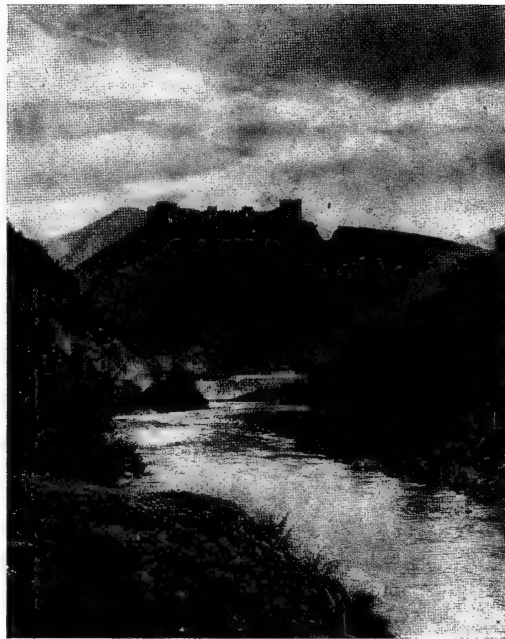

Таб. XVI

ГРАД КОЗНИК

(фото В. Завенки)

Типичан жуписки град, изнад плодне долине Ресине. Град је резан за име великог чољаника Радича Њостуловића (из почетка XV века).

Таб. XVII

ГРАД МАТИЈИЧ

(Фото Е. Булгарска)

Изнад реке Ибри, господари главним путем кроз Јалкуру. У XIV веку припадао је архиепископу Давиду II.

Таб. XVIII

„ДЕСПОТОВА КУЛА“ У РЕСАВИ.

(Фото Учени, музеј)

Главна кула града Ресаве. Горе су одбрамбени балкони, „машикуне“, из којих се може туђи нападач који допре већ и под саму кулу.

Б) СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ У ВОЈВОДИНИ

(О средњовековним градовима у Војводини види опширније литературу: Ђ. Бошковић—Р. Шмит, „Војводина“ I, 1939 г. Овде су дати само најистакнутији споменици.)

БАЧ 20 км ист. од Вуковара. Мађарски град из XIV века. Пример за град у равници опкољен водом. Полигон са пет кула. У рушевинама је (сл. 20).

БЕЧЕЈ, мађарски град, који је припадао и деспотима Стефану и Ђурђу.

Град „воденог“ типа на Тиси. Данас до темеља у рушевинама.

БЕРКАСОВО, („ДЕСПОТОВАЦ“), град који је држао последњи српски деспот Јован 1486 г. Турци су Б. заузели 1526 г. Данас се познаје само место.

БРДНИК 15 км јуж. од Новог Сада. Мађарски град REDNAK или REDNUK, помиње се први пут 1315 г. Од града су остали само кула-донжон, остаци још једне мање куле и нешто зида (сл. 163

БРШАЧКА КУЛА више Бршца. Град из XV века од кога је остала само кула-донжон (сл. 169).

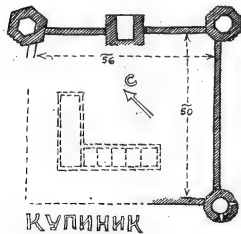
ЗЕМУНСКИ ГРАД. Првобитно мађарски град из времена борбе са Византинцима (око 1124 г., 1154 г. и 1163 г.). У XV веку припада деспотима

Сл. 163 — Брдничка кула на Фрушкој Гори. Сл. 164 — Остаци града Славина на Дунаву (припадао деспотима Стефану и Ђурђу). Оба фото Ђ. Бошковић.

Сл. 165 — Остаци града Купина крај Саве (фото В. Заленски). Сл. 166 (доле) — основа града (по В. Војковићу).

прво Стефану (1411) затим Ђурђу (1441). Турци су га први пут разорили 1397 г. 1521 г. Земун је од Турака брањено Марко Скоблић све док са посадом није био исечен. Земунска тврђава је имала четвороугаону основу са округлим кулама на угловима (све озидано опеком) — сл. 170.

ИЛОК, 40 км зап. од Новог Сада. Већи мађарски град из XV века, који су држали и последњи српски деспоти (Јован 1496 г.).

КУПИНИК („КУПИНИЈ“), код данашњег Кулинова 13 км с/з од Обреновца. Мађарски град KILPEN из 1388. Краљ Сигисмунд га је дао вел. челнику Радичу Поступовићу. Затим град држе деспот Стефан (1411), Ђурађ (где га је 1455 г. заробио Мађар Си-

Сл. 167 и 168 — Остаци града Хирама на Дунаву (фото А. Д.) и ситуациони план града.

лађи) и Змај-огњени Вук. Ту је 1521 г. становала деспотица Јелена. Тада су Турци град разорили.

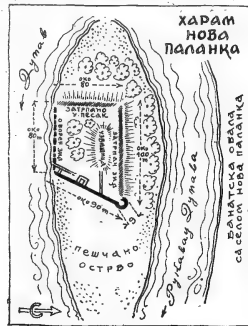
Данас су остале зидине града правоугаоне основе са полигоналним кулама на угловима, све од опеке (сл. 165 и 166).

МОРОВИЋ, на Босугу код ушћа Дрине у Саву. Мађарски град из 1154 г. који је био својина и деспота Ђурађа. Незнати остаци.

ПЕТРОВРАДИН. Град католичког манастира, који су потпуно предали Аустријанци 1690 г.

СЛАНКАМЕН. Мађарски град који су 1425 г. Мађари дали деспоту Стефану, а који су држали и потоњи деспоти. 1521 г. су Турци узели Сланкамен. Од града су данас остале само рушевине зидова и једне куле (сл. 166).

ТИТЕЛ, град можда из XIII века, који је био својина и деспота Ђурађа. Данас у рушевинама.

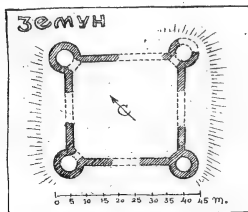

Сл. 169 — Вршачка кула (донжон са улазом на спрату).

ХАРАМ (мађарски UJ-PALANKA, турски ЈЕНИ ХАРАМ), 10 км ј/з од Беле Цркве. Мађарски град саграђен на пешчаној ади на Дунаву. Четвороугаono утврђење са округлим кулама на

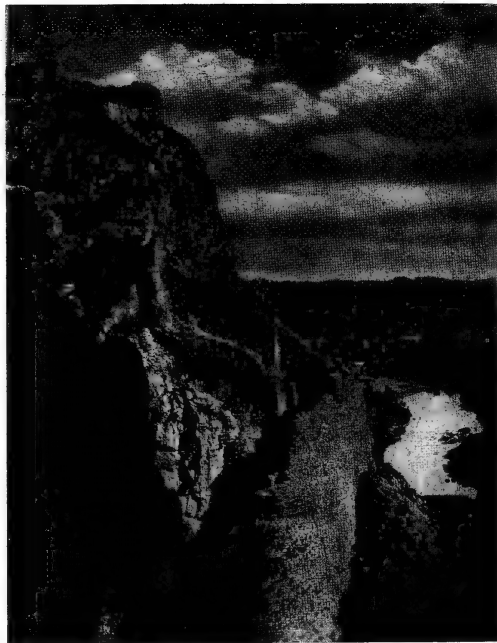
угловима, које је до половине однео Дунав (сл. 167 и 168).

ШАРЕНГРАД, 25 км ј/и од Вуковара. Град из XIV века. Сачувана само још једна кула, и део зида, у рушевинама.

Сл. 170 — Основа града Земуна

(по скици Б. Вошковића).

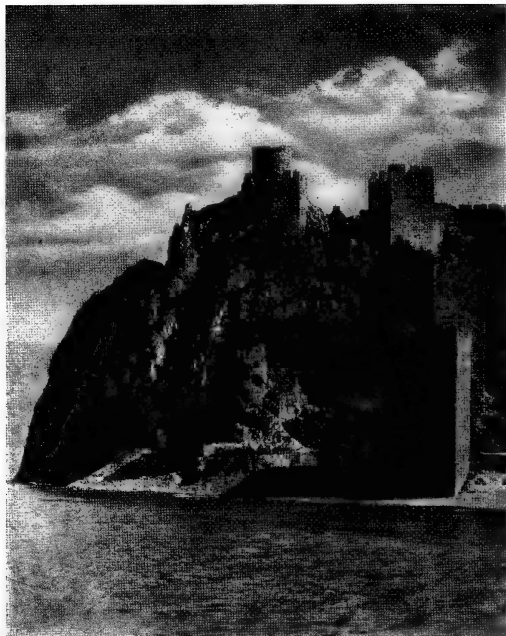

Таб. XIX

УЖИЧКИ ГРАД

(Фото Б. Стојановић)

Град Николе Алтоманаовића, затим кнеза Лазара у XIV веку. Данашња варош Титово Ужице постала је доцније од подграђа старог града.

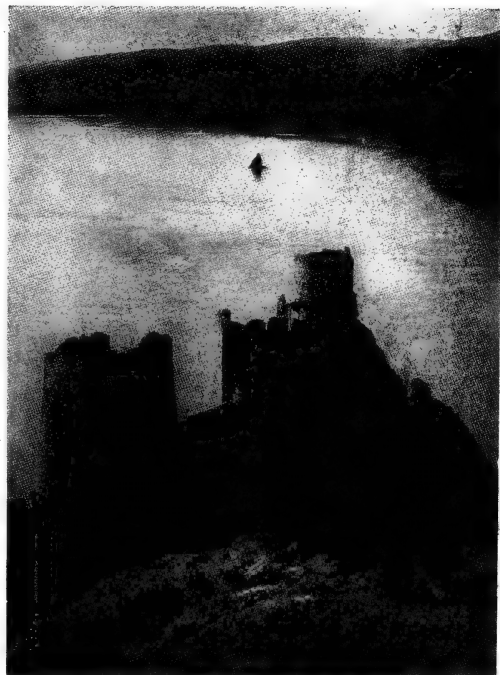

Tab. XX

ГОЛУБАЦ

(Фото В. Златоског)

Град је саграђен на високој стени изнад Дунала. Био је добро очуван до 1930 год. када је оштећен провађењем друма кроз куле и зидове.

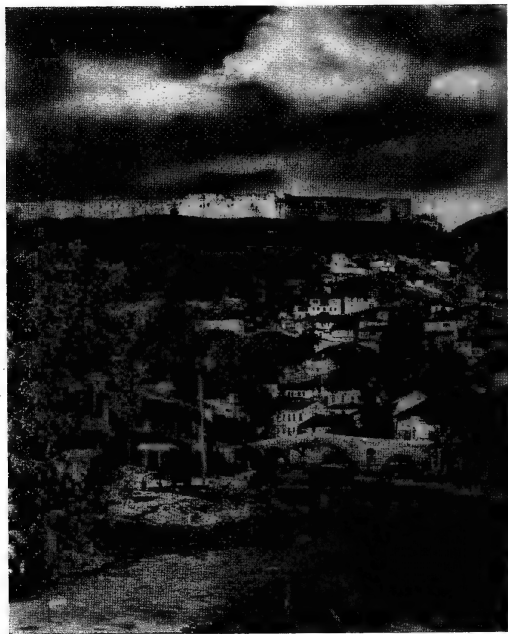

Tab. XXI

ГОЛУБАЦ

(Фото В. Златоског)

Поглед на Дунал и стену Бабакај, на месту одакле је град господарио прелазом реке и улазом у Ђерданску клисуру. Град је припадао деспоту Стефану у XV веку.

Tab. XX

ПРИЗРЕНСКИ ГРАД

(Фото В. Зеленица)

Стари град, више подграђа и трга у Призрену, где је била једна од престоница Душманске државе у XIV веку.

У СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА КОСОВУ И У МЕТОХИЈИ

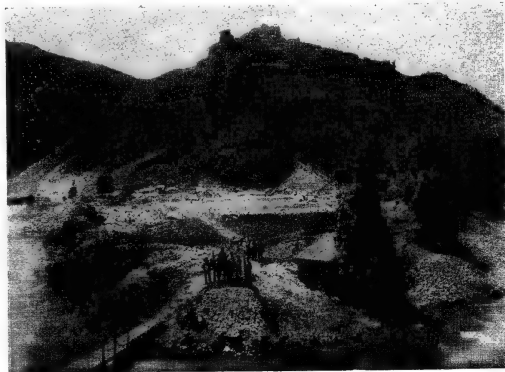
БОРАЧ, 25 км зап. од Приштине. Град севасторатора Бранка, оца Вука Бранковића (из времена око 1336—7 г.).

* ВИШЕГРАД, 3 км од Призрена. Утврђен манастир Св. Арханђела (који је саградио Душан 1348—1352 г.).

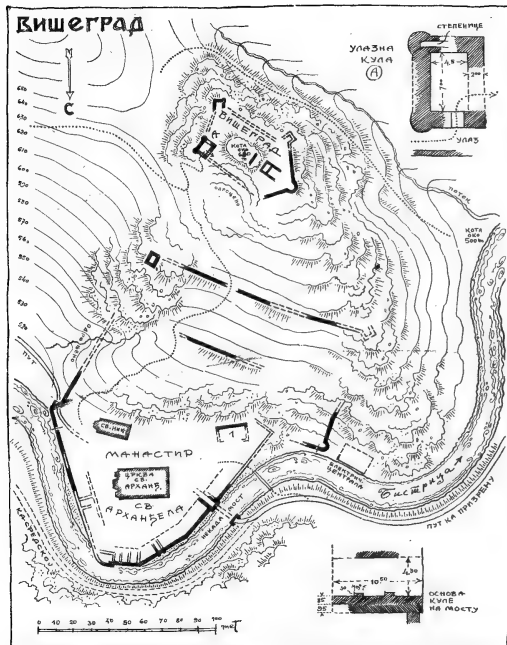
Део града изнад манастира је можда постојао и у раније време као

византијска тврђава, јер је забележено да је још Милутин поклонио епископу призренском „горњи град Вишеград“, а да је Душан тај град предао манастиру Св. Арханђела. Утврђени манастир се помиње 1372 г. кад су се у њега склањали дубровачки трговци бежећи из Призрена пред Николом Алтомановићем. Забележено је да су манастирске цркве биле у рушевинама већ у другој четвртини XV века, па вероватно и њихов град. Турци су овај крај узели 1455 г.

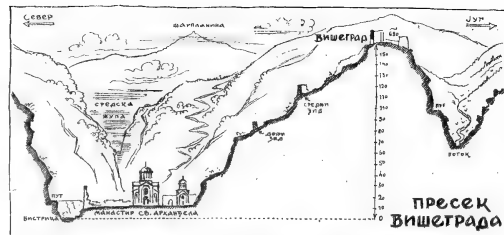
Манастирски град се састоји из два дела: „Горњи град“, „Вишеград“ или

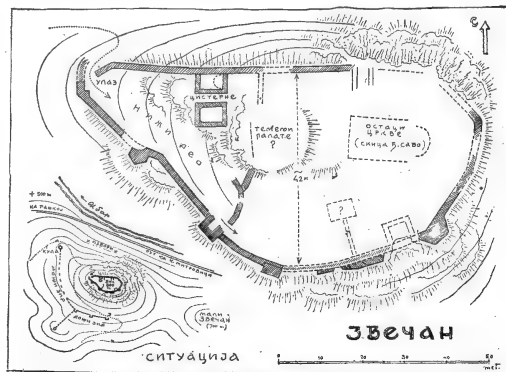
Сл. 171 — На брду остаци града Вишеграда, код Призрена. Под градом су рушевине утврђеног Душмановог манастира Св. Арханђела (фото В. Зеленица).

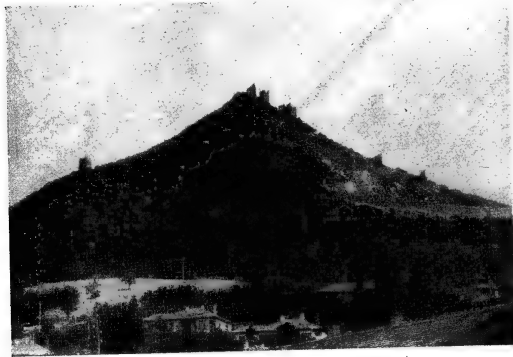
Сл. 172 — Ситуација Вишеграда, у околини је манастир ованс зидовима, на брду више њега је град Вишеград.

Сл. 173 — Архитектонски вертикални пресек кроз град Вишеград и манастир испод њега.

Сл. 174 — Скица оснине града Звечана (нише Кос. Митровице), лево доле је скица ситуације са што-ом где је било подурање.

Сл. 175 — Изглед града Звечана са 1/3. лево усамљена кула, десно каменити мајдан који је уништио све остатке старог подграђа (фото А. Д.).

„Призренац“, који се налази на стеновитоме брду изнад манастира (чије две цркве леже поред Бистрице) и доњих зидова уз речицу око самог манастира. Оба дела су спојена зидовима низ литице (сл. 171—172).

Горњи град је мали, у њега се улазило кроз кулу, која се делом држи, остало је у рушевинама. Доњи град је опасивао манастир нарочито солидним бедемом у самој води. Преко воде био је мост, а преко овог се у град улазило кроз једну кулу. Можда је тај пут кроз манастир био једини пут Призрен — Шарпланина (данас постоји и спољни обилазни пут).

У доњем граду, око цркава (чије је темеље откопао др. Р. Грујић 1927 г.) има уза зидове остатака конака. Нарочито је значајна вишеспратна зграда обележена са 1 у сл. 172.

Данас је део комплекс потпуно у рушевинама.

• ВРХЛАВ, сев. од Приштине у изворном делу Лаба (код села Беласице). Неутврђен двор Милутинов који се помиње 1302 г. (нишчао).

ВУЧИТРН, некада двор Ђурђа Бранковића, где је он издавао повеље нарочито оне 1405—1419 г. („In curia magnifici domini Georgii quondam Vulchi“). У једној средњовековној по-

Сл. 176 — Остаци кула на југозападној страни града Звечана (фото А. Д.).

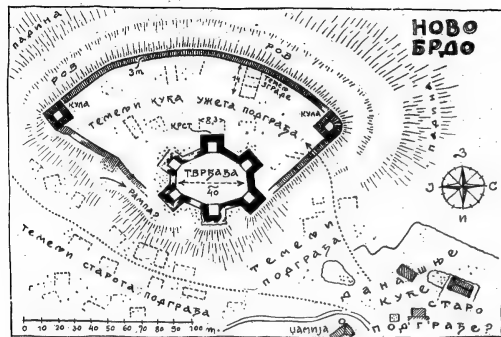
вељи име се пише „Вљчји трн“. Ами Буе помиње још у Вучитрну „развалине градића из Душановог доба“, а Гиљердинг „стару тврђаву са неколико кула, усред вароши“. Данас у В. постоји још само тзв. „Кула Војновића“, која је можда последњи траг свега тога.

ДРВЕНГРАД, 5 км ист. од Призрена, у клисури Бистрице. Помиње се у повеље краља Драгутина (између 1276—82 г.). Данас нишчао.

• ЗВЕЧАН, изнад К. Митровице. Пред крај XI века помиње се као рашка погранична тврђава према Византицима, под којом је ове победио 1093 г. жупан Вукан, а такође и 1172 г. Нема-

ња (код Пантина). У Зв. је 1331 г. заточио Душан Дечанског. 1363 г. град је припадао Лазаревом челнику Муси, који га је дао захумском кнезу Војиславу у замену за Брвеник на Ибру. После 1389 г. Звечан узимају Турци и дуго затим у њему држе своју посаду (кефалија Фериз) — сл. 174—176.

Звечан има импозантан положај (таб. XXIII). Град је сagraђен на високој и тешко приступачној купци и затварао је важне путеве: босански (Косово—Босна), ибарски пут и пут за Метохију. Доцније он је бранио оближњи рудник Трепчу. Облик основе града је неправилан и прилагођен је самој врху. Град се састоји из простора опасаног зи-

Сл. 177 — Скица основе града Ново Брдо. Доњи, звездаст део је тврђава, док је горњи, ланцаст део обухватио ужу подграђу (по снимку И. Здревковића).

дом који је појачан кулама. Улаз је на западу; из њега се долази у мањи и нижи део, у коме је уза северни зид цистерна, а у другом већем делу је руски научник Гилфердинг видео 1859 г. још „остатке дворца на два спрата озидањем опеком“, од кога се данас је два назирју неки темељи. Други путник Ами Буе је 1840 г. видео остатке цркве (за коју се зна да је саградио Немања пред крај XII века). И од ове се друге грађевине једва разазнаје траг темеља (сл. 168).

На јужној падини било је подграђе, брањено једним лакшим зидом, а са северне стране града се, испод зе-

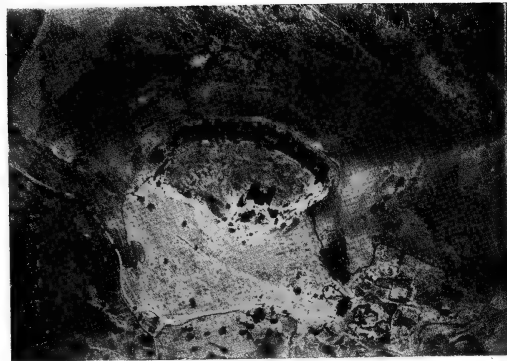
мље, спуштао лагум чак доле до извора у подножју брда, да би снабдевао град водом (то је „вода од Звечана“ из народне песме) — сл. 33 и 34.

Данас је град у највећем степену у рушевинама. Он је систематски рушен и од његовог камена су Турци саградили касарну у Митровици.

• КАЧАНИК, јуж. од Качаника. Остаци турског града из XVI века.

КНИНАЦ, 28 км ист. од Пећи. Данас Јеринин град или Јерине. Помиње се за Драгутина. Тај крај је припадао и Вуку Бранковићу.

КЛОПОТНИК, 11 км зап. од К. Митровице. Незнатни остаци.

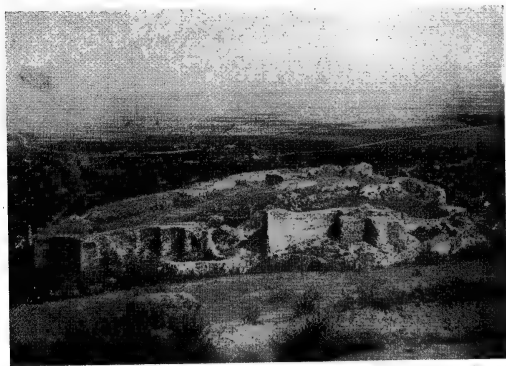
Сл. 178 — Авионски снимак Новог Брда. У средини је град, око кога се свуда назирју темељи старог насеља. Десно доле је данашње село.

• НЕРОДИМЉА, 5 км зап. од Урошевца. Неутврђен двор Милутинов (који је ту и умро 1321 г.) и Дечанскога (кога је ту нацао а затим у оближњем Петрчу заробио Душан 1331 год.).

• НОВО БРДО, 20 км ист. од Приштине.

Рудник гвожђа, олова, сребра и злата, имао је утврђен град и подграђе испод овог. У граду је био извор. Помиње се први пут у време краља Милутина али се нарочито развило у другој половини XIV и у првој половини XV века. Ново Брдо је припадало и

Лазаревој држави а и деспот Стефан се у њему бавио и издавао повеље. Деспоту Ђурђу је рудник доносио годишњи приход, и то по једној верзији 50 000, по другој 120 000 а по трећој 200 000 златних дуката. Ново Брдо је имало свој градски статут, т.зв. „закон Новог Брда“. У њему је кован и сребри новац (1349 г. — „grossi di Novaberda“). Ту је био и велики трг, а по паду Призрена ту је била и главна дубровачка колонија. Забележене су 1413 год. утакмице у гађању циља стрелом. Странци су бележили Ново Брдо као Novus Mons, Novomonte, Monte Novo, Nyeberghe и Novaberde.

Сл. 179 — Изглед Призренског града, са запада (позади варош Призрен). — Фото И. Здравковић.

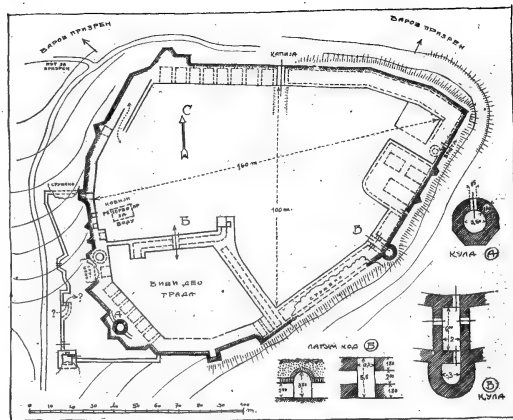
Турци су град безуспешно нападали 1413 год. Заузели су га први пут 1441 г. после опсаде која је трајала пуне две године, затим су га изгубили 1444 г. а дефинитивно су га освојили 1455 г. Рудник су затим експлоатисали све до 1650 г. када су га напустили.

Ново Брдо се налази на планини (1124 м вис.), на чијем је врху тврђава (таб. XXIV) полигоналног облика, са ширим доњим градом лепезасте основе (сл. 177). Око града био је ров. Подграђа су била на источној а нарочито на североисточној страни града,

где, на платоу крај данашњих кућа, има врло много старих каменних темеља (сл. 178).

Тврђавица је имала шест кула. Не види се где је могао бити улаз. У лепезастом, нижем делу, који је имао куле на угловима, био је свакако средишњи део насеља (у њему је све до земље порушено).

Н. Брдо је било „најјачи рашки град“, како пише Јован Капиштран, 1455 г. кад су га Турци узели. Уз главну тврђаву били су у околини још и градићи Прилепац и Призренац, данас нишчези.

Сл. 180 — Скица основе града Призрена (уза зидове су казмати).

Цео комплекс је потпуно у рушевинама. Благодарени томе што је остао пуст сачувани су бар темељи. Археолошко откопавање би могло дати драгоцене податке за познавање једног старог српског насеља.

• ПАУНИ, код Урошевца (село Лугово и Жегово). Неутврђен дворца из 1314—1371 г. Данас нишчезао.

ПЕТРЧ, 10 км ј/з од Урошевца. Градић изнад Неродимље, средњесековног летњиковца српских владара у XIV веку. Помиње се у историји када

је у њему 1331 г. Душан заробио Дечанског.

„Велика калеја“ је на врху брда. Има издужену овалну основу, са великим кружним доњевом у унутрашњости (сл. 183). У рушевинама је. Испод ове постоји и „Мала калеја“, са мањим остацима рушевина.

• ПРИЗРЕНСКИ ГРАД. Призрен се помиње већ у XI веку, у време устанка македонских Словена и борбе Бодинове са Византинцима. У XIII веку изгледа да га је држао Провенчани

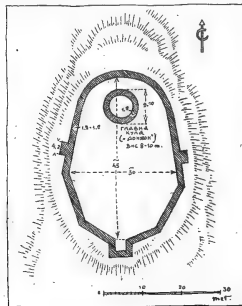
Сл. 181 и 182 — Иконе Дечанског и његовог сина Душана налази су на градовима Петри и Звечан (Душан је извесног путао Дечанског у летишиског Народила, заробио га је у обласком граду Петрику а затим затворио у град Звечан, где је овај одмах погинуо и умро).

јер се зна да је архиепископ Сава у Призрену поставио српског епископа. Од времена Милутинова (крај XIII века), а нарочито за време Душана, Призрен је значајно место државе. И Вукашин га држи и у њему кује и свој

новац. Најзад су га држали Балшићи (од 1372 г.), но тада је значај Призрена већ нагло био опао. Турци су га узели 1455 г.

У Призрену је био у XIV веку чувени трг, који је путем преко Скадра

Град је био изграђен летишиског Неродила, по XIV века.

био везан са Приморјем. Тврђава је припадала прво српском призренском епископу, затим старешини манастира Св. Арханђела, а 1332 г. траже дубровачки трговци да краљ град повери њима на чување.

Град је изграђен одмах изнад насеља и трга, како би га бранио (таб. XIII). У њему се издваја један јаче утврђен део према превалу брда одакле је напад најлакши. Дуж унутрашње стране његових бедема, као и на другим деловима осталог простора дела града, израђени су казамати за посаду а можда и за склањање становништва (казамати нису обично грађени у доба хладног већ тек у доба ватреног оружја) — сл. 180. Један лагум је водио низ брдо до извора над Бистрицом. На зидовима и кулама види се докле су некада били рушени и надзиђивани.

У граду су Турци вековима држали своју посаду; они су га и преправљали тако да су средњевековне куле ско-

ро нестале. После 1912 г. град је напуштен. Данас је у рушевинама (сл. 179).

• ПРИЗРЕНАЦ, код Новог Брда. Ишчекао.

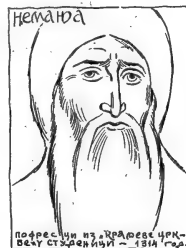
• ПРИЛЕПАЦ, код Новог Брда. Ишчекао.

ПРИШТИНА. У њој је био двор краља Милутина, Душана, цара Уроша (1365 г.), Вука Бранковића (1387—92 г.) и деспота Стефана. Крај њега су приређивани и витешки турнири (помен из 1435 г.). Међутим, никаквог трага данас више нема од свега тога.

• РИБНИК, 7 км с/з од Призрена. Неутврђен летишиског Душана и Уроша (код села Ношец). Данас потпуно ишчекао.

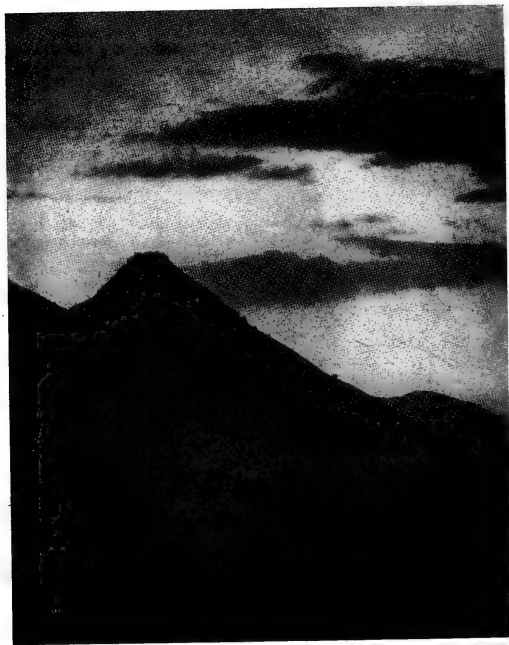
• СВРЧИН, сев. од Урошевца (код села Сврчина или код села Сарајшта — ?). Неутврђен дворца из времена Милутина, Дечанског и Душана (1314—1371 г.). Потпуно је ишчекао.

ЋУТЕТ, 5 км ист. од К. Митровице. Мали град који је бранио рудник Трепчу са источне стране. Саграђен је на стеновитом врху. Данас је потпуно у рушевинама.

Сл. 184 и 185 — Иконе Неманје и Милутина. Иконе ова два владара налази су се у многим градовима у Хорсову и Митовици. Ова епископска савлада савршени су такође и утврђени манастир Холандар на Атосу.

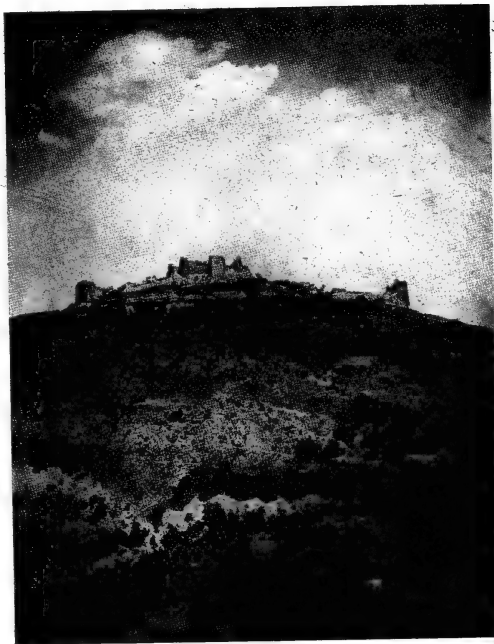

Таб. XXIII

ГРАД ЗВЕЧАН

(Фото В. Балабанов)

Владе Косовске Митровице, рашка погралогача тирфана према Византинцима, из времена борбе за независну државу у XI и XII веку.

Таб. XXIV

НОВО ВРДО

(Фото С. Бујарић)

Рудник, сребра, злата и олова, са градом, подграђем и тргом. Најзначајније место српске државе у XIV и XV веку. Данас напуштено и у рушевинама (близу Јањева крај Косова).

Tab. XXV

БРСКОВО

(Пош. А. Д.)

Рудник са градом, подграђем и тргом. Једно од најзначајнијих места државе у XIII веку, где је кован и први српски новац. Данас лежи у рушевинама записана у шпату (крај Мојковца).

2 — СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ НР ЦРНЕ ГОРЕ

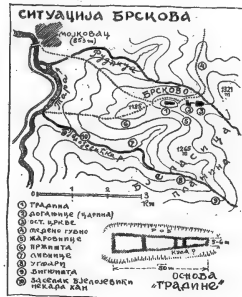
✓ БАР, на копују, 5 км од данашњег пристаништа. Стари Antibar. Основан од староседелца вероватно по досељењу Словена. У XI веку Бар је престоница слободне зетске државе (кнеза Војислава и краља Михајла), где је од 1067 г. и седиште самосталне зетске католичке архиепископије. Бар 1181 год. заузима Немања и онда он признаје власт свих потоњих Немањића, затим Балшића и најзад деспота Стефана и Бурђа. Бронзани новац Бара носно је ознаку „d'Anti-

bar“. 1441 год. Бар узимају прво Млечани а затим, 1571 год. Турци.

Бар је данас велика напуштена варош, у рушевинама, са тврђавом више ове, такође у рушевинама (сл. 188).

БИХОР, 10 км сев. од Берана. Оближњу жупу Будимљу држао је Дечански још за владе Милутинове. Турци су узели Б. 1455 г. Град се налазио на високој стрмој планини изнад Лима (сл. 189). Од њега су остали само темељи (сл. 190).

БРСКОВО, 6 км ист. од Мојковца. Стари чувени рудник и трг, који се помиње још за Првовенчаног и Уроша I, а који је био једно од најзначајнијих места, између 1250 и 1350 г. У Б. је кован први новац пре 1277 г. ту је било и средиште дубровачке колоније.

Сл. 188 — (лево) Пави рудника и града Брскова.

Сл. 189 — (десно) Лик краља Уроша I, чија је име писано на развој Брскова.

Сл. 188 — Напуштени средњовековни град Стари Бар (фото В. Залевски).

После 1350 г. Брсково прво нагло опада, а затим бива напуштено. Турци су га узели 1399 г.

Данас је од Брскова остала тврђавица сасвим порушена у великој шуми (таб. XXV). Облик основе је јако издужен. Од трга и рудника, као и од „сашке“ цркве, има само темеља зараслих у честар (сл. 186).

БУДВА, античка Butua и Butoba. У средњем веку су је држали Византинци. Словени су је називали Будва или Стари-град. Од 1181 Будва признаје власт Немање и Немањића, а од друге половине XIV века Будву су држали Балићи и Црнојевићи. Од почетка XV века узимају је Млечани. Будва је редок пример тврђави-

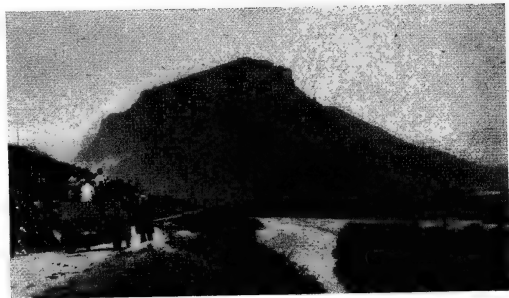
це на острвцу у мору, које је уском превлаком спојено са копном. Град је очуван (сл. 192).

ЖАБЉАК, на ушћу Мораче у Скадарско Језеро. Град Црнојевића, који је држао и деспот Ђурађ (1453 г.). Град је на стеновитом острвцу усред воде (сл. 191).

КЛОБУК, између Никшића и Требиња. Остаци града, који се помиње у XV веку, у борби Босанаца са Турцима (1431—38 г.).

КОМ, на острвцу на Скадарском Језеру. Град Црнојевића (у XV веку).

КОТОР, антички Aegvium а средњовековна (византиска) Dekatera. У XI веку држао га је зетски краљ Михај-

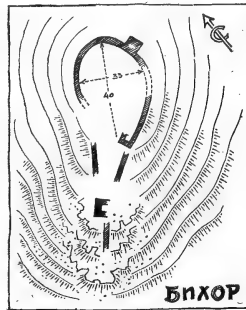
Сл. 189 — Град Викор на Лиму (фото А. Д.), сл. 190 (доле) — скица основе града (по скици Ђ. Вошковића)

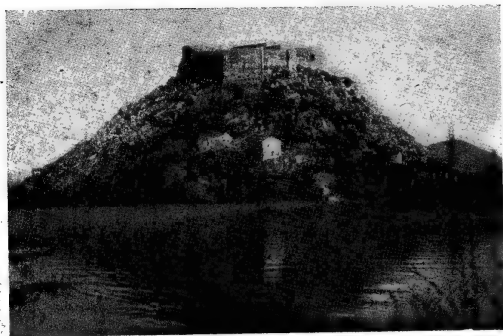
ло, Немања (кога један которски документ назива „domini nostri Nemanpe“), га заузима 1181 г. Котор је затим признавао власт свих Немањића, све до 1370 г. када га узима прво, мађарски краљ Јудвиг, затим Твртко Босански и најзад, 1420 г. Млечани.

Град је на стени изнад вароши и пристаништа, са зидовима који их опасују. Очуван је (сл. 193).

МЕДУН, 10 км ист. од Титограда. Стари илирски Медеон, затим средњовековни град Милош Биомужевих, војвода деспота Ђурађ бранио је 1452 г. град од Млечана, а 1467 г. предао га је Турцима. Данас незнатне рушевине.

НИКШИЋ, илирски град, доцнији зетски ОНОГОШТ, крајем XIV века

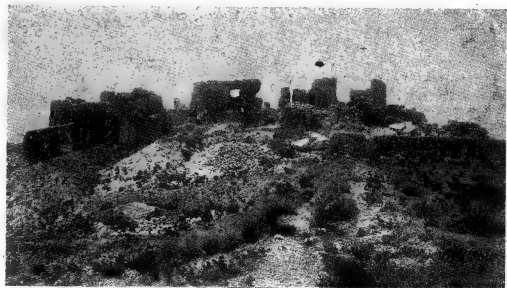

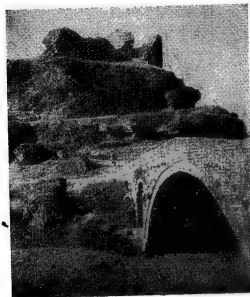

Сл. 181 (горе) Град Жабљак. Сл. 182 (доле) Град Вудра (фото В. Заленски).

Сл. 183 (горе) Тврђава Котор. Сл. 184 (доле) Угарски манастир Ратај, код Бара.

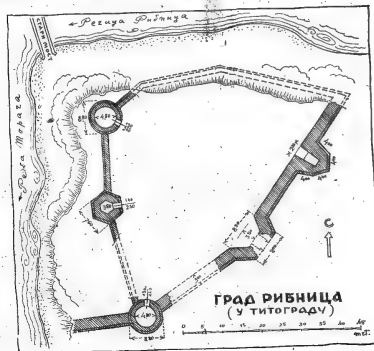

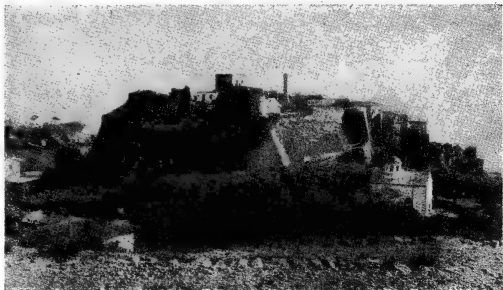
Сл. 195 — Данашњи изглед остатка града Рибнице (у Титограду), напред је стари мост преко Рибнице. У Рибници се родио Стеван Немања.

Сл. 196 — Једна од кула града (све фото Уметн. музеј).

Сл. 197 (доле) — основа града (по архитектонском скици архит. Ч. Вожовића). Средњовековни град Рибница, преправљан је под Турцима, тако да се данас не може лачно издвојити шта је остало од првобитне тврђаве.

Сл. 198 (горе) Град Служ. — Сл. 199 (доле) Град Улица (фото В. Залески).

припадао је Босанцима а најзад и Турцима. Данас је у рушевинама.

РАТЕЦ, 5 км зап. од Бара, утврђен манастир Јелене, жене Уроша I, из времена са краја XIII века. Ратец су држали Балшићи (1379 г.) — сл. 199.

РИБНИЦА, град на ушћу Рибнице у Морачу код Титограда, некадашње Рибнице у којој се родио Немања. Недалеко од остатака античке Docleae. Средњовековни град полигоналне основе са четири куле; преправили су га Турци. Данас у рушевинама (сл. 195—197).

СВАЧ (ШАС), 11 км. ист. од Улциња. Рушевине првобитно византиског затим, од XI века, града католичког епископа. Свач је заузео Немања 1181 г. Могло је су град разорили 1241 г. а становништво поубијали. Свач су држали затим Немањини све до XV века када је остао напуштен. Град је ковао и свој новац (с натписом „Sovasci civitas“). Од свега је данас остало на пространој хршевитој заравни мало темеља старог насеља, међу којима се уздижу још само зидине неких цркава, све зарасло у жбуње, а више овога, на издуженој узвиштини изнад јед-

ног језера, била је тврђавица, која је данас такође потпуно у рушевинама;

СПУЖ, 10 км с/з од Титограда. Помиње се 1380—82 год. када је припадао Твртку босанском. Данас рушевине већег града на једноме бувику изнад равнице (сл. 190).

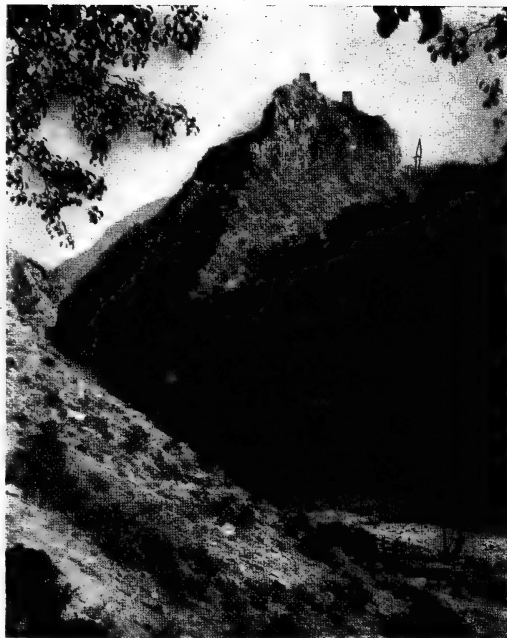
✓ **УЛЦИЊ**, антички Ulcinum а византиски Елкинџон. У XI веку је припадао зетској држави. Немања га је заузео 1181 г. и отада Улцињ признаје власт свих Немањина. Град је ковао новац, са натписом „m(oneta) de Dulcino“. Почетком XV в. узимају га Млечани а 1571 г. Турци.

Данашњи град обухвата својим оронудим зидовима старо подграђе на стеновитоме платоу изнад мора (сл. 199).

ХАЈ-НЕХАЈ, 8 км с/з од Бара. Рушевине већег града на високој стени, из непознатог доба.

ХЕРЦЕГ НОВИ, у Боки. Саградио га је босански краљ Твртко после 1381 г. а припадао је затим Сандаљу Хранићу и херцегу Степану (1452). Остаци мањег града на стени крај мора, под данашњом вароши.

ШЋЕПАН-ГРАД („Сокол“), на стени изнад састава Пиве и Таре. Град Сандаља Хранића и херцег Степана Косаче (XV век). У рушевинама је.

Таб. XXVI

ГРАД МИЛЕШЕВАЦ

(фото А. Д.)

Град лежи изнад манастира Милешева у средњовековној жупи „Црна стена“, на важном старом путу између Косова и Босне.

Tab. XXVII

ГРАД РАМ НА ДУНАВУ

(Фото В. Замислов)

Изглед града са запада. Рам је вероватно турска грађевина са краја XV века (турски извори га приписују Бајазиту II). Десно је улазна кула.

Tab. XXVIII

ГРАД СОКОЛАЦ

(Фото В. Замислов)

Овај град (код данашње Сокобале) помиње се у време борбе са Турцима у почетку XV века.

Таб. XXIX

МАРКОВ ГРАД

(Из таб. Б. Бугарски)

Македонски град који је припадао цару Самуиљу, у XIV веку држали су га краљ Букашин и његов син Марко. Крај подграђа овога града разлика се данашња варош Прилеп.

* * *

3 — СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ НР МАКЕДОНИЈЕ

БУЧИН, 20 км ј/з од Прилепа. Незнатни остаци тврђавице, са траговима подграђа. У писаним поменима забележен је 1330 год. кад су га Византинци заузели од Стефана Дечанског.

ВЕЛЕС, стара БЕИЛАЗОРА, био је главни град Пеоније. У средњем веку припадао је македонскоме цару Самуиљу, затим наизменично Византинцима, Калојану, Стрезу, Асену II и епископом деспоту Михајлу. Од Византинаца узео га је Стеван Дечански. Деспот Оливер се помиње у Велесу 1342 год. Турци узимају ове крајеве Македоније пред крај XIV века, после смрти краља Марка. Остаци старог Велеса постоје још изнад данашње вароши.

ДЕВИНА КУЛА, код Јужног Брода. ЖЕЛЕЗНЕЦ (SIDEROCASTRON), 18 км ј/з од Крушева (село Железник). Поменик се за Дечанског 1330 г.

ЗРЗЕ, 20 км с/з од Прилепа. „Кула краља Вукашина“ у манастиру и рушевине тврђавице изнад овог.

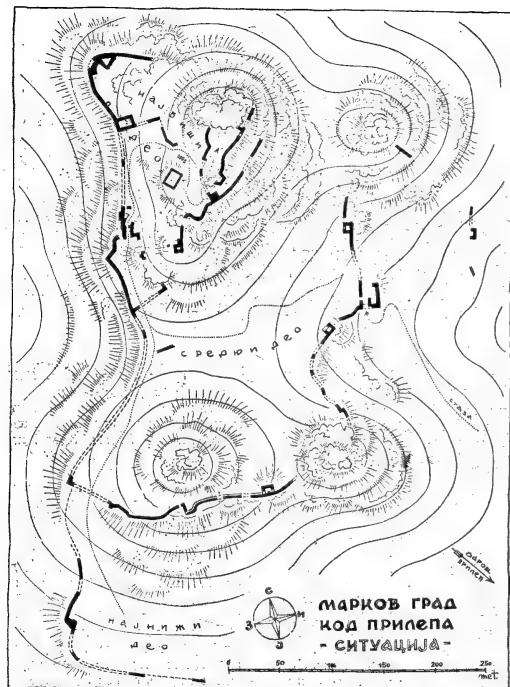
КОЖЉЕ, 25 км ј/и од Скопља. Незнатни остаци.

ЛЕШАК, 10 км сев. од Тетова. Византиски град који је Немања разорио 1190 г. Рушевине града са три округле и једном четвртастом кулом.

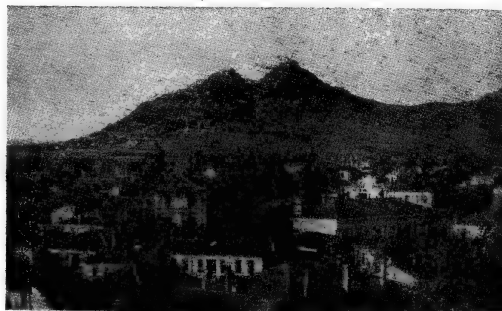
МАРКОВ ГРАД, сев. од Прилепа. Град се назива и „Марнови кули“ а у једној повељи и „Кула прилепска“.

У X веку Прилеп је био византиски град, који једно време држе и Бугари. Македонски цар Самуиљ држао је такође Прилеп (у њему је и умро 1014 год. после пораза на Беласици). Затим је град наизменично био под византиском, бугарском и епископом влашћу. Од Византинаца га узима краљ Минаутин 1322 год. Душан назива Прилеп „великославним градом“, ту је он имао и „двор царски“ а 1350 год. држао је град његов жупан Вукашин, који се 1366 год. прогласио за краља и постао господар целог краја, заједно са Скопљем и Призреном. Од 1371 до 1395 г. Прилепски град држао је Вукашинов син Марко, већ као турски вазал. По смрти Марковој Турци су узели Прилеп 1395 г.

Град се налази на врху високе стене (сл. 201). Та стена има четири врха, два већа и два мања; на највишем од њих се налази ужа, главна тврђава, други нижи врх као и она остала два обухва-

Сл. 200 — Ситуација града Прилепа (према скици В. Башковића).

Сл. 201, 202 и 203 — Изгледни града Прилепа (фото В. Заленски и Св. Радојчић).

Сл. 204 — Изглед „Горњег Сараја“ гледано од стране „Горње порте“ у Охрид.

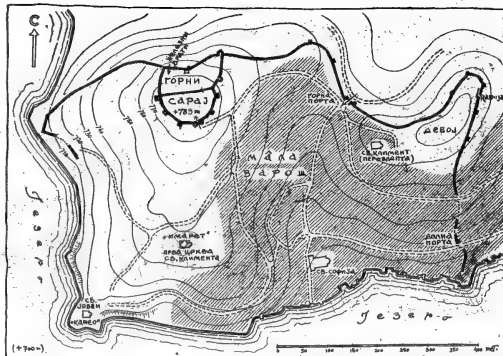
ћени су једним спољним зидом (у коме је можда било какво уже подграђе — док је главно подграђе лежало у/и подножју целог масива — данас „Варош“). Врхови брда (нарочито највиши) су образовани од огромних издвојених блокова стене, градитељ их је повезао зидовима и појачао кулама, тако да све то чини саставни део неприступачне одбране, што је јединствен пример у нашим крајевима (сл. 202).

Прилепски град спада међ најпростијаније старе тврђаве. Данас се налази у рушевинама; држи се још око десетак кула (сл. 200 и таб. XXIX); у уну-

трашњости града има и остатака зграде за становање.

МАРКОВ ГРАД, на Трески, више манастира Св. Андреје. Остаци града.

✓ ОХРИДСКИ ГРАД. Антички LIN-
NIDOS, на важном путу Via Egnatia
између Драча и Солуна. Словени су га
назвали Охрид. У IX и X веку био је у
саставу бугарске државе Бориса и Симеона. Нарочито значајан центар словенске културе постаје Охрид у време рада религиозних мисионара Климента и Наума. Од 976 до 1014 год. Охрид је био главни град Самуилов македонске царевине. Затим га држе Византинци, са кратким прекидима

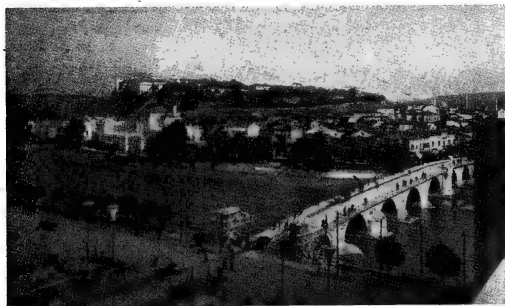
Сл. 205 — Ситуација града у Охриду и градског зида око вароши (по В. Чипаву).

норманске и бугарске власти. 1334 г. Охрид заузима цар Душан, а затим градом редом управљају властела Бранко Младеновић, кесар Гргур и Остоја Рајковић, деспот Оливер и Андреја Гропа. Турци су Охрид узели око 1395 г.

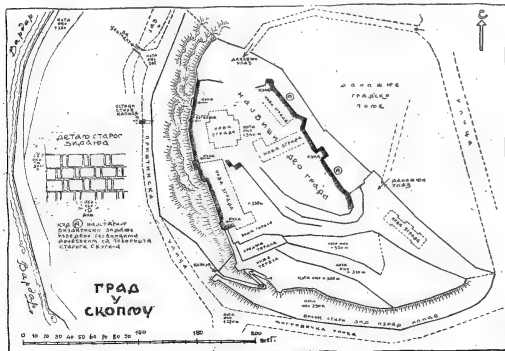
Стара тврђава (т. зв. „Горњи Сарај“) налази се на брду изнад данашње вароши, која се развила из старог подграђа, чији заштитни зид још постоји (сл. 204). Њен први помен забележен је у историји 479 год. Данашњи зидови и куле су вероватно највећим делом из Самуиловог времена.

Импозантан је главни улаз у „Горњи Сарај“, са два заобљеним кулама (сл. 40). На зиду око подграђа држи се још капија звана „Горња порта“, док је „Долна порта“ нишцала међу новијим варошким кулама (сл. 206). Зидови града високи су још око 6—10 м. Укупно има 18 кула а на зидовима још 4 одржане капије. Цео град је озидан каменом а данас се налази у рушевинама.

ПРОСЕК, град на крсту изнад клисуре Демир-капије на Вардару. Византиско утврђење које се спомиње

Сл. 206 и 207 — Град у Скопљу (напред тав. „Душанов мост“) — фото В. Заленски. Доле, скица основе.

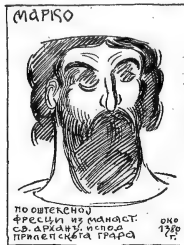
Сл. 208 — Град „Маркови кули“, на Хисару више Штипа (фото В. Вуловић).

1018 г. у време борбе македонског цара Самуила са Василијем II. Око 1198 г. Просек је држао неки властелин Хрс а око 1215 г. Стрез. Тада се у

граду спомиње као неко позориште, са кога је овај сурови властелин дао бацати људе у провалију. У Просек је тада долазио и Немањин син Сава, као-

Сл. 209 и сл. 210 — Ликови Вукашина и Марка. Вукашин је био Душанов жупан у Скопљу, а по смрти овога (1196 г.) прогласио се за краља. Негов син иконоларци „Кралевих Марко“ био је господар града Прилепа (до своје смрти 1199 г.)

монах, да би придобио Стреза. 1328 год. Просек је заузео Дечански. Данас је град сасвим у рушевинама.

РАВЕНСКО КАЛЕ, 5 км зап. од Гостивара. Остаци града.

✓ СКОПЈАНСКИ ГРАД. Античко SCUPIS или SCUPI, било је у равници с/з од данашње вароши. Тврђава која и данас постоји саграђена је први пут вероватно после великог земљотреса 518 год., у Јустинијаново доба (неки историчари мисле да је то JUSTINIANA PRIMA). Скопље је припадало Самуиловој македонској царевини а 1004 год. га повраћају Византинци, но 1073 год. га војвода Петроло поново заузима са македонским устаницима. Немања је Скопље узимао 1190 г. а Урош I 1258 г. Милутин га је задржао од 1282 г. Душан је у Скопљу имао своју престоницу, ту се прогласио за цара и ту 1359 г. објавио и свој чувени Законик. Тада је град имао „зид градски, облу пиргу, водену пиргу, велика врата, водена врата, с црквама, палатама и дворовима“. Цар Урош га назива „славни царски град“. Скопље је 1376 г. имао „градског“ (варошког) и „кулског“ (тврђавског) кефалију, Скопље је затим држао Вукашин а 1377 г. Вук Бранковић. Скопље су Турци узели 1391 г.

Сама тврђава је прастара. Има на њој зидова саграђених од великих те-

саника, донесених са позоришта старог Scupi вероватно још за Јустинијанов град. Са ј/з стране, на обронку изнад Вардара, јасно се види доњи део средњевековних зидова и кула, изнад којих су озго наиздигане новије касарне. Остали виши делови зидова, као и све куле, одавно су ишчезли. У скопскоме пољу постоји још византиски акведукт који је доводио воду до града (сл. 206 и 207).

СОБИРСКО КАЛЕ, 10 км и. од Тетова. Остаци града.

ТАОР, 18 км ј/и од Скопља (ишче-зао).

ХИСАР, 2 км. зап. од Тетова. Остаци града.

ЧАЈЛЕ, 3 км ист. од Гостивара. Једна кула.

ЧЕМРЕН, византиски град, који се у XIV в. помиње на Црној реци.

✓ ШТИПСКИ ГРАД. (Хисар, Маркови Кули). Антички ASTIBO или STIPON. У средњем веку Штип је припадао Самуиловој македонској царевини, затим га држе Византинци и Бугари. Дечански га добија после битке на Велбужду. Град затим држе редом властела Оливер, Хреља и Константин Дејановић. Турци га узимају 1382 г.

Данас од града још постоје остаци зидова и кула на издуженоме брду изнад вароши (сл. 208).

Tab. XXX

СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД ИЗ ВАЗДУХА (1947 г.)

(Слика Југословеног ратног ваздухопловства)

Таб. XXX

ПЛАН СРЕДЊЕВЕКОВНОГ БЕОГРАДА

(Експлика у Градском музеју)

Аустријски план Београда из 1688 год. Град је тадашњи био још за време деспота Стефана. 1, 2 и 6 Горњи град (1 утврђен замак који је почео да откидава Археолошки институт САНУ, 3 и 4 подграђе.

Таб. XXXI

БЕОГРАДСКИ ГРАД ДАНАС

(Слика Јулијана, ратног инжењерства)

Алијански снимак из 1947 год. Око средњевековних зграда ила се зидовите аустријске фортификације из 1723-36 год. Утврђења пристаништа у Доњем граду је изгубило.

Таб. XXXIII

ГРАД РЕСАВА

(Слика Јутековског ратог: ваздухофотографија)

Утврђен манастир Ресав (новији назив „Манастир“), саграђен између 1407 и 1418 год. У средини је манастирска црква — 1, велика трапезарија — 2, „Десетова кућа“ — 3, капела — 4, бања — 6.

СИНА ПРВИХ ТУРАНА У ЕВРОПИ (Немачка из 1492 г.)

ПРОПАДАЊЕ СРЕДЊЕВЕКОВНИХ ГРАДОВА

На ишчезавање мањих градића феудалне властеле, каквих је највише дотле било на Западу, утичу два главна узрока: прво, почетак прелаза економско-друштвених односа из феудализма ка капиталистичком ступњу развоја са слабљењем моћи нижих феудалаца и развојем моћи грађанства и владара; други је пак разлог проналазак и развој употребе ватреног оружја, противу кога је требало градити сасвим други систем утврђења. Сматра се да је на Западу грађење средњевековних градова (бар оних који су слични нашим) достигло свој врхунац у XIII веку. После тога времена, а нарочито после почетка XVI века не граде се више онакви градови какви су у Средњем веку грађени.

Код нас је развој био нешто другачији. Наши градови нису почели

да опадају и да их нестаје услед процеса нестајања феудалне властеле или услед њиховог окупљања око апсолутистичког владара. Напротив, у доба кад су градови на Западу опадали градови у нашим земљама су били најпотребнији, јер је опасност од Турака била све већа.

Цео низ постепених етапа, додирнут већ у почетку књиге, који је нишао од првих слободних држава у Македонији, у Зети и у Рашкој, продужио се кроз развојне перипетије српске средњевековне државе Немањина. Тај развој проширио се територијално, нарочито у XIV веку, од првобитне Рашке у правцу југо-истока и југа, преко словенских крајева дотле под византиском влашћу, па и даље до обала Јеђејског мора, у доба Душанове царевине. Тада су прихваћени и

обновљени и многи стари македонски и византиски градови.

У својој унутрашњој еволуцији тај развој се кретао прво ка све већем испољавању феудалних карактеристика са слабењем централне моћи владара и јачањем моћи регионалне власти. Код нас се пак у средњем веку није био јаче развио и грађански staleж. Унутрашње супротности међусобних односа владара и власти најјасније су избиле када се, по смрти Душановој, његова држава распала на низ државица поједине његове власти. Тај распад је био последица супротности у друштвеним односима а Турци су га убрзали и искористили за своје даље освајачко надирење преко Балкана.

Тако су Турци почели узимирати прво градове Македоније већ после Маричке битке (1371 г.), отакуда су им и македонски великаши почели плаћати данак. У Јазареву државу почели су упадати од 1381 г. Мурат се сусрео 1386 г. са Јазаром на Плочнику, а 1389 г. на Косову. Скопље су Турци узели 1392 г., а Прилеп и Охрид 1395 г. На северу су деспоти Стефан и Ђурђе још једно време лавирали између Турака и Мађара, признајући са једне час друге. У Јадранско приморје су Турци такође врло рано избили. (Скадар су они први пут узели већ 1392 год. када и Скопље).

Но у своме продирању ка северу Турци постепено освојили и све српске градове (при једном њиховом упаду бележи Константин Костенски: „цар Мусија разби деспота Стефана и расипа Крушевац и Петрус и Сталаћ и

Копријан и друге градове“). Мало су који град узели одједном, већ су они обично више пута прелазили из руке у руку. Тако је и Голубац на Дунаву први пут пао у турске руке још одмах после Косовске битке, а дефинитивно тек 1458 г. Звечан је у турским рукама од 1392 г.; Сталаћ и Крушевац су први пут пади у турске руке 1413 г., а дефинитивно 1454 г.; Земун су Турци узели први пут 1397 а најзад 1521 г.; Борац и Острвицу 1438 г.; Ресаву први пут 1439 г., а затим и 1458 г.; Ново Брдо 1455 г.; Смедеро први пут 1439 г. а дефинитивно 1459 г.; Београд 1521 г. када су узели и последњи српски град, Купиник, у коме је живела деспотица Јелена.

Средњевековни градови код нас нису се, дакле, угасили због тога што их властела (као што је то било на Западу) није више могла држати — већ због тога што су их освојили Турци.

При том сталном и све јачем притиску Турака, који се развијао нарочито кроз последњу четврт XIV и прву половину XV века, појединачна властела је још неко време сачувала своје градове и земље, потчињених се Турцима. Међутим, и тога је полако нестало и најзад градове више није имао ко да гради нити су они били више потребни као дотада. Но Мађари су наставили борбу са Турцима о исте градове и доцније. Неке од тих доцнијих борби ми смо већ обухватили нашим приказом. За то време Турци су у нашим крајевима саградили чак и неке нове градове, али таквих је примера мало.

Пошто су посели све те старе гра-

дове, Турци су извесне задржали и појачали за борбу против Мађара. Неке старе градове задржали су само као утврђене станице ради обезбеђења комуникација и ради управљања покороном земљом. Турци су затим дуж друмова образовали своје паланке („паланка“ је провобито означавала утврђење од земље и дрвених палисада на друмским станицама). Сем тога, новим феудалним спахијама нису више били потребни стари жупски градови. Они су управљали земљом нешто друкчије од ранијих жупана. Многи стари градови тако су остали излишни и неупотребљиви. Није имало више ко у њима да станује, и не само да су пали полако у рушевине, већ су многе баш Турци систематски порушили, било да би употребили са њих камен за своје касарне, мостове, цамије, чесме и куле, било да ти градови не би могли бити употребљени против њих самих.

Градови у које се сместила турска војна посада, а у подграђе њихови досељеници, прилагођени су новим војним захтевима. У њима су изграђивале касарне за војску и магацини, а средњевековне куле су порушене. Ти градови су постали турске војне тврђаве и њихови окупациони ослонци. У Србији су Турци последње од њих напустили тек са предајом кључева 1867 г. а на Космету и у Македонији тек 1912 год.

Напуштене градове, уколико их Турци већ нису рушили, вековима је наставно да руши сам народ, употре-

бљавајући камен као грађевински материјал. Због тога је данас остало тако мало од тих средњевековних градова. Народ их је просто сатрапо као мајдане за добијање камена. Чиставе су куле нестајале на тај начин што је прво доње угањено камење избито јуком (сл. 109 и 124), затим круњено све даље и даље, док се кула не би срушила. Погодно комаће је тада одношено за грађење сељачких кућа и воденица, а ситан камен „трпацац“ остао је на гомилама око тако порушених градова (сл. 67).

Раније државне власти такође нису имале обзира према тим старим споменицима. Жрнов на Авали бачен је 1934 г. рударском мином у ваздух да би се на његовом месту саградио споменик „Незваном јунаку“. Београдски град је осакаћен изградом свског пристаништа и аутомобилског друма кроз Доњи град. Сем тога је и београдски Горњи град нахраћен неподесним претварањем у парк као и подизањем нових зграда. Смедеревски град је оштећен постављањем железничке станице и ложонице уз саме његове бееде (јужни и источни). Сем тога, град је оштећен и подизањем дунавског насипа, чиме су порушени неки спољни бедеми и затрпани ровови испред главних зидова и кула.

И ратови су донели такође велика рушења: нарочито је Смедеревски град страдао, како у рату 1914—18 г. тако још више у рату 1941—45 г. и то у два маха. 1941 г. од експлозије муниције и 1944 г. од тешког енглеског

бомбардовања. Укупно су две велике куле до темеља срушене а једна у пола, две су пак јако накривљене. Сем тога су срушени готово сви зупци за стрелце, како на зидовима тако и на кулама. Нестао је и улаз у град на јужном зиду (сл. 143 и таб. XV).

*

Најзад, да се осврнемо са неколико речи и на заштиту и чување онога што је још остало. Било би погрешно прећи сада у сувишну ревност и покушати са реконструкцијом онога што је већ срушено. Оно чега више нема, ако би се и знало тачно како је изгледало, не би требало поново подизати. Пре рата тај принцип није поштован код Београдског града и на њему су неке куле и зидови на старим темељима потпуно произвољно надзидани. Најбоље је задржати се само на осигурању онога што се још сачувало и то заштитити од даљег пропадања. Оне градове који су даље од насеља, а чији се зидови и куле још држе, требало би очистити од рушевина и корова; несигурне делове на њима требало би осигурати, а да би град постао свима приступачан, требало би изградити прилазе и стазе. Приликом тих радова требало би, разуме се, извршити сва потребна научна испитивања и снимања. У рушевинама би се свакако нашло оружје и остали предмети из древне прошлости. Оно не би био ни велики ни скуп посао, јер тако боље очувањем градова ми имамо још врло мало.

Градови у насељеним местима могли би се, после таквог чишћења и осигурања, претворити у паркове, но при томе не би требало ништа ново дограђивати. Тако ти градови не би остали само сувопарни археолошки и музејски објекти, неинтересантни са ширу јавност, већ би, на против, постали естетски пријатни и привлачни делови наших предела, приступачни данашњици. Чак и оне градове од којих су остали још само темељи, требало би откопати и раскрчити; осигурати их, а затим их штитити од поновног затрпавања и зарашћивања у коров. Све старе градове, нарочито оне даље од насеља, требало би поверити надзору оближњих народних власти, да би се сачували од даљег рушења.

Тако бисмо једино још могли сачувати те старе споменике, и тако би ти стари наши градови збиља постали документи и сведочанства који би нас везали са давном прошлошћу и омогућили нам да је боље упознамо.

До недавно ништа за њихову заштиту није предузимано, ма да још од 9. II. 1844 г. постоји на папиру „Височајше решење о забрани уништавања развалина стари градова и споменика древности, који се достојно не уважавају“; сада пак, откако је 1946 г. Савезна влада донела *Закон о заштити споменика културе* и *откако су створени посебни Заводи за заштиту и научно проучавање споменика културе* та се заштита успешно приводи у дело.

* * *

Нашим списком од преко 200 споменика обухваћени су сви значајнији средњевековни градови на територији НР Србије, НР Црне Горе и НР Македоније, од којих се данас још сачувао неки траг на терену. То ипак још није ни издалека све што би о целој материји требало да се зна и имало да се каже. На будућим је на-

учним, а специјално археолошким, радницима и радовима да овај преглед употпуне, како још неким објектима који су до данас остали на терену незапажени, тако и дубљим и обимнијим проучавањем досада већ познатих споменика.

Ако ова књига послужи као оријентација, ослонац и помоћ за овај даљи рад, онда је она испунила један од својих главних задатака.

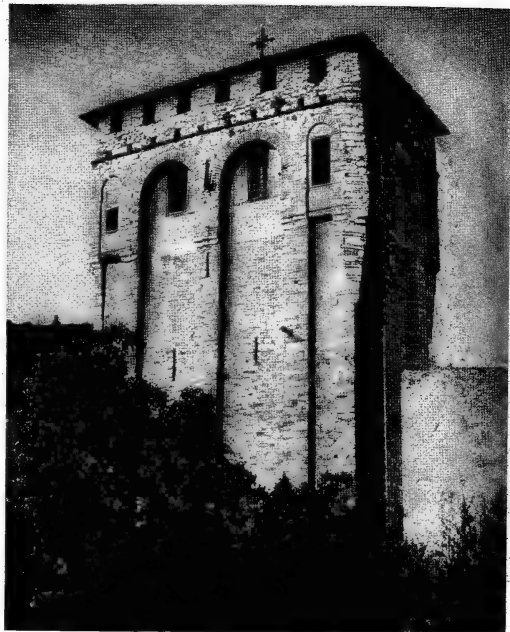

Tab. XXXIV

ЖРНОВ, ГРАД НА АВАЛИ.

(Фото В. Бугарски)

Старији град који су Турци 1442 и 1458 год. наново саградили. 1594 год. град је бачен у ваздух да би се ту саградио споменик Незнаоном јунаку.

Tab. XXXV

ХИЛАНДАР

(Фото Ђ. Бодуански)

Одбрањени „дигр“ утврђеног манастира, који је делом саградио Немања у XII веку а доградио Милутин у XIV веку.

Tab. XXXVI

СРЕДЊЕВЕКОВНА БИТКА

(Фото ар. С. Радичић)

Копија минијатуре из српског, тзв. „Милешког епиграма“ (крај XIV или почетак XV века). Ова копија (рађена крајем XVI века) изгорела је приликом бомбардовања Београда 1941 године.

LES CHATEAUX FORTS MEDIEVAUX SUR LE TERRITOIRE DE LA SERBIE, CRNA GORA ET MACEDOINE.

Après la migration des peuples et la destruction de nombreuses cités antiques, le Moyen âge n'a pas, de longtemps, construit ses nouvelles villes. Des châteaux forts, qui apparaissent à l'époque féodale, vers le X siècle, les précèdent. Leur épanouissement atteint son point culminant au XIII siècle, tandis que, déjà, vers le XVI siècle on n'en construit plus.

L'étouffement économique des petits seigneurs féodaux par la ville, ou leur absorption par le palais royal et les autres manifestations qui marquent la fin de l'époque féodale, ne permettent plus l'entretien de ces demeures fortifiées, ce qui en Europe amène la décadence des châteaux forts. D'autre part, l'apparition des armes à feu impose bientôt une toute autre conception des fortifications.

Ce livre donne un aperçu général des plus importants châteaux forts dont les vestiges se trouvent sur le territoire de la Serbie, de la Crna Gora (Montenegro) et de la Macédoine, actuelles — ce qui correspond, à peu près, au territoire des anciennes: Macédoine (du X et du XI siècle), Zeta (du XI et du XII siècle) et surtout Raška (du XII et du XIII siècle) qui se développa au XIV siècle en un grand état serbe des Nemagnides et qui englobait à peu près tous ces territoires. De ce fait même on pourrait

considérer tous ces châteaux forts comme appartenant à un seul groupement historique. Une autre raison qui nous a décidé à un choix pareil est le fait que les châteaux forts des autres pays de la Yougoslavie actuelle (surtout ceux de la Croatie et de la Bosnie) ont été déjà publiés et il n'y a que ceux du territoire de la Serbie, de la Crna Gora et de la Macédoine qui n'ont pas encore eu une publication qui les ferait connaître du grand public.

Sur ce territoire les châteaux forts médiévaux ont fait leur apparition de la même façon et pour les mêmes motifs que dans le reste de l'Europe.

Ces châteaux forts étaient à l'époque, pour la plupart, les centres administratifs des différentes régions (župa), et le plus souvent c'est le roi qui en nommait les chefs. D'autres encore étaient destinés aux gardiens de grandes mines, comme la mine de Brskovo au XIII et au XIV siècle (la première monnaie serbe a été frappée à Brskovo vers 1277), et la mine de Novo Brdo au XV siècle. Des châteaux forts stratégiques étaient situés sur les principales voies de communication du pays. A l'abri de ces défenses se formèrent les «bourgs», ayant souvent des marchés, qui se développèrent plus tard en des véritables villes.

Tous ces châteaux forts du Moyen âge étaient des fortifications destinées à la lutte à armes blanches (avant l'emploi des armes à feu). Ils étaient habituellement construits sur des pics et des lieux élevés et difficilement accessibles, quoiqu'il y en eut aussi dans des plaines où ils étaient entourés d'eau.

Ces châteaux forts avaient des courtines en pierre, garnies de tours où, ainsi qu'en Europe occidentale, le donjon dominait. Des créneaux couronnaient les murs d'enceinte ainsi que les tours et servaient aux arbalétriers. Quelquefois des balcons de défense, nommés machicoulis, s'y trouvaient aussi. Ce n'est qu'à une époque plus avancée que l'on trouve des emplacements destinés aux canons.

L'intérieur du château fort, abritait un corps d'habitation, parfois vaste, quelquefois une église, ainsi que les citernes (la question de l'approvisionnement en eau étant l'un des problèmes les plus importants au cours d'un siège). Le plus souvent le plan de ces forteresses était irrégulier, se conformant à la disposition du terrain.

C'est l'invasion turque qui, dans la première moitié du XV siècle, met fin à l'Etat serbe du Moyen âge. Les Turcs occupent peu à peu toutes les terres jusqu'au Danube, puis, continuant leur avance, se présentent aux portes de Vienne. Cette époque fut pour ces peuples une période de grandes luttes avec les Turcs (pour ne mentionner que la bataille de Kosovo en 1389 où périrent les deux monarques, le prince serbe Lazar et le sultan ture Mourad).

Souvent, à cette époque, dans les luttes avec les Turcs, on emploie déjà des armes à feu (canons nommés «bombardes», dont les boulets en pierre endommageaient les tours et les courtines).

La phase finale des châteaux forts de l'époque féodale se distingue ici, à l'encontre de ce qui se passait dans le reste de l'Europe, par le fait que ces constructions n'ont pas cessé d'exister à cause de la diminution du pouvoir et de l'importance des seigneurs féodaux, mais à cause de la conquête turque.

Tous ces châteaux forts sont actuellement en ruines ou ont complètement disparu. Ce sont les constructions intérieures qui ont le plus souffert. Les destructions, commencées par les Turcs, ont été achevées par les paysans qui, des ruines abandonnées emportaient des pierres pour la construction de leurs propres maisons.

L'historique de ces châteaux forts ne nous est pas toujours connu. Les cinq siècles d'occupation turque ont fait disparaître presque toutes les traces et tous les documents. Rares sont les monuments qui portent encore des inscriptions concernant leur construction. C'est ainsi qu'à Smederevo la façade d'une tour porte une inscription effectuée à l'aide des briques dans la maçonnerie même, inscription longue de plus de dix mètres et qui indique le nom du seigneur et l'année de la construction, 1430.

Ce livre contient un compte rendu concernant quelques 200 châteaux forts féodaux sur le territoire de la Serbie, de la Crna Gora et de la Macédoine actuelles.

БИБЛИОГРАФИЈА

1) — ИЗВОРИ:

- Adam Gillaine, *Directorium ad passagium faciendum* (1322), — прев. С. Новаковић, (као Brocardus) „Годишница“ XIV, 1894.
 Anonymi, *Descriptio Europae orientalis* (1308), Krakow (1916).
 Bertrand de la Brocquière, *Le voyage d'outremer* (1435), — прев. С. Новаковић, „Годишница“ XIV, 1894.
 Давидо II, Животи краљева и архиепископа српских, — прев. Л. Мирковић, „Срп. књиж. задруга“ коло 38, 1935.
 Доментијан, Животи св. Саве и св. Симеона, — прев. Л. Мирковић, „Срп. књиж. задруга“ коло 41, 1938.
 Новаковић С., Законик споменник, Београд, 1912.
 Новаковић С., Законик српског цара Душана, Београд, 1912.
 Св. Сава и Ствара православних, списи, — прев. Л. Мирковић, Београд, 1939.
 Стојановић Јв., Стари српски записи и писмени I—VI, Београд, 1902—1926.
 Стојановић Јв., Стари српски родослови и летописи, Ср. Крајина, 1928.
 Тоодосије, Живот св. Саве, — прев. М. Башкић, Београд, 1930.
 Цамблик, Константин и Пајсије, Старе српске биографије XV и XVII века — прев. Л. Мирковић, „Срп. књиж. задруга“ коло 39, 1936.

2) — КЊИГЕ, РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ:

- Бошковић Ђ., и Шмит Р. Средњевек. градови у Војводини („Војводина Г“), Нови Сад, 1939. ✓
 Бошковић Ђ., Основни средњевековне архитектуре, Београд, 1947. ✓
 Varju E. *Magyar varak*, Будапешт.
 Вучо Н. Привредна историја ФНРЈ, Београд, 1947.
 Гилбердинг А., Бошпа, Герисговина и Стара Србија, Санктпетербург, 1859.
 Грабар И., Историја рускогачког искуства, Москва, 1909.
 Грујић Р., Савиљ у старој српској држави, „Српско коло“, Загреб, 1923.
 Динић М., Земље херцег Сватога Саве, „Глас“ 132, 1940.
 Degrand, *Souvenir de la haute Albanie*, Paris, 1909.
 Дедићер Ј., Нова Србија, „Срп. књиж. задруга“, коло 22, 1913.
 Емилја Челебија (путовања по Србији 1664 г.) — преводи Г. Елезовића. ✓
 Ebbhardt B., *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, Berlin, 1939.
 Enfert C., *Manuel d'archéologie (Architecture civile et militaire)*, Paris, 1904.
 Ерделановић и Николчић, Трговачки центри и путеви по српској земљи, Београд, 1889.
 Essenwein A. *Die Kriegsbaukunst*, Darmstadt, 1889.
 Ippen T., *Novi Pazar und Kossovo*, Wien, 1892.
 Jureček C., *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel*, Wien, 1887.
 Jureček C., *Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien während des Mittelalters*, Wien, 1879.
 Јурецић К. — Радоновић Ј., Историја Срба I—IV, Београд, 1922.

- Kanitz F., Römische Studien in Serbien, Wien, 1892.
 Kanitz F., Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, Leipzig, 1904.
 Kostić K., Stara srpska grobnja i inkusturja, Београд, 1904.
 Максимовић В., Развој градоградјелства, Београд, 1948.
 Matković P., Putovanja po Balkanskom poluotoku („Rad“ 42—136), Zagreb.
 Mencl V., Stredoveka mesta na Slovensku, Bratislava, 1938.
 Милићевић М., Кнежевина Србија, Београд, 1876.
 Милићевић М., Краљевина Србија, Београд, 1884.
 Новаковић С., Земљиште рачне Неманјане, „Годишњак“ I, 1877.
 Новаковић С., Село, „Глас“ 24, 1890.
 Новаковић С., Град, трг, варош, „Наставник“, Београд, 1892.
 Новаковић С., Стара српска војска, Београд, 1893.
 Новаковић С., Неманине престонице, „Глас“ 88, 1911.
 Новаковић С., Срби и Турци XIV и XV века, Београд, 1893.
 Осрогитанов К. В., Кратак преглед економије прекапиталистичких формација, Београд, 1946.
 Острогорски Г., Историја Византије, Београд, 1947.
 Pipper O., Burgenkunde, München, 1895.
 Поповић П., Споменика петогодишњице смедеревског града, Београд, 1931.
 Радојичић Н., Природа византиско српске границе, Београд, 1932.
 Szabo Gj., Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1920.
 Rey G., Monuments de l'architecture militaire des Croisés, Paris, 1871.
 Северов Н. П., Памятники грузинского зодчества, Москва, 1947.
 Станојевић С., Византија и Срби, Нови Сад, 1903-6.
 Станојевић С., Мирковић Ј., Бошковић Б., — Манастир Манасија, Београд, 1928.
 Tuhelko C., Naši gradovi, Sarajevo, 1904.
 Hensel W., Wstęp do studiów nad Osadnictwem Wielkopolski Wczesnohistorycznej, Poznań, 1948.
 Hochfelden K., Geschichte der Militärarchitektur in Deutschland, Stuttgart, 1895.

3) — ЧАСОПИСИ:

- Братство, I—XXXI, Београд, 1887—1940.
 Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, I—XIII, Sarajevo, 1893—1916.
 Глас Српске Академије наука, Београд, од 1887.
 Гласник Географског друштва, Београд, од 1912.
 Гласник Земалског музеја, Сарајево, од 1889.
 Гласник Скопског научног друштва, I—XXI, Скопје, 1926—1940.
 Гласник Српског ученог друштва, I—LXXV, Београд, 1847—1891.
 Годишњак Српске академије наука, Београд, од 1887.
 Годишњак Николе Чупића, I—II, Београд, 1877—1941.
 Дело, Београд, 1894—1899 и 1902—1914.
 Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, I—XIX, Београд, 1921—1939.
 Споменик Српске академије наука, Београд, од 1890.
 Старијар, Београд, од 1884.

4) — РЕЧНИЦИ И АТЛАСИ

- Даничић Ђ., Рјечник из књижевних старија српских, Београд, 1863—4.
 Караџић В., Српски рјечник, Београд, 1897.
 Станојевић С., Историјски атлас, Београд, 1931.
 Станојевић С., Народна енциклопедија, Загреб, 1928—9.

САДРЖАЈ

	Стр.
Предговор —	5
I — ОПШТИ ДЕО —	6
Прилике у средњевековној Србији —	6
Ратници и оружје —	27
Хладно оружје и ратне машине —	32
Средњевековни градови у доба хладног оружја —	38
Наоружје —	56
Борбе топомини око наших средњевековних градова —	59
Просторије и становање у средњевековном граду —	71
Техника зидања код градова —	80
Естетска обрада и општи детаљи —	86
Прилике при зидању и чувању градова —	92
II — ПОЈЕДИНИ СПОМЕНИЦИ —	101
1) — СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ СА ВОЈВОДИНОМ И КОСМЕТОМ	
а) Градови на територији Србије —	103
б) Градови на територији Војводине —	159
в) Градови на Косову и Метохији —	167
2) — СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ —	181
3) — СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ МАКЕДОНИЈЕ —	195
Проналаси средњевековних градова —	203
Извоз на француском језику —	211
Библиографија —	213

АЛЕКСАНДАР ДЕРОКО

СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ У СРБИЈИ
ЦРНОЈ ГОРИ И МАКЕДОНИЈИ